

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση
Κατεύθυνση Δημοσίου Δικαίου

Διπλωματική εργασία
Κοινωνικά Δικαιώματα και Κρίση

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου

Εκπόνηση εργασίας: Μαρία Μπαφαλούκου (Α.Μ 0911Μ018)

Αθήνα, 2013

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση
Κατεύθυνση Δημοσίου Δικαίου

Διπλωματική εργασία
Κοινωνικά Δικαιώματα και Κρίση

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου

Δημήτρης Καλτσώνης

Στυλιανός-Ιωάννης Κουτνατζής

Εκπόνηση εργασίας:

Μαρία Μπαφαλούκου (Α.Μ 0911Μ018)

Αθήνα, 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Κυριότερες Συντομογραφίες.....iii

Abstract.....iv

Εισαγωγή..... 1

Μέρος Πρώτο

Τα κοινωνικά δικαιώματα ένα εύθραυστο πεδίο

Κεφάλαιο 1: Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα.....3

1.1 Τα κοινωνικά δικαιώματα στην ελληνική έννομη τάξη.....3

1.2 Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων.....6

i. Οι αγώγιμες αξιώσεις6

ii. Το κοινωνικό κεκτημένο.....8

Κεφάλαιο 2: Το θεσμικό πλαίσιο στην Ευρωπαϊκή Ένωση.....14

2.1 Η κοινωνική προστασία σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης.....14

i. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.....15

ii. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης.....18

2.2 Η κοινωνική προστασία σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.....21

i. Το πρωτογενές δίκαιο.....21

ii. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων.....24

Μέρος Δεύτερο

Κοινωνικά Δικαιώματα και Μνημόνιο: ένα ζήτημα συνταγματικό οικονομικό ή πολιτικό;

Κεφάλαιο 3: Οι επιπτώσεις της «μνημονιακής» πολιτικής στα κοινωνικά δικαιώματα στην Ελλάδα ως λύση διεξόδου από την οικονομική κρίση.....28

3.1 Η επέμβαση σε θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα και τα ζητήματα αντισυνταγματικότητας της «μνημονιακής» νομοθεσίας.....28

3.2 Ο έλεγχος της αναλογικότητας ως προς τους περιορισμούς των κοινωνικών δικαιωμάτων.....	38
3.3 Ο νομιμοποιητικός ρόλος του δημοσίου συμφέροντος.....	41
Κεφάλαιο 4: Η Δημοκρατία ορίζει τους νόμους ή οι νόμοι ορίζουν την Δημοκρατία;.....	43
4.1 Οι κλυδωνισμοί στην διάκριση των εξουσιών και στην λαϊκή κυριαρχία.....	44
4.2 Ο ρόλος του πολίτη.....	48
4.3 Αναζήτηση νέου συνταγματικού προσανατολισμού.....	51
Συμπεράσματα.....	54
Βιβλιογραφία.....	56

Κυριότερες Συντομογραφίες

Βλ.	βλέπετε
BVerfG	Bundesverfassungsgericht
ΔΕΕ	Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔτΑ	Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚΧ	Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
ελλΣυλλ	Συλλογή Νομολογίας(ελληνική έκδοση)
επ.	επόμενα
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΠολ	Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕφημΔΔ	Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ν.	νόμος
ό.π.	όπως παραπάνω
Ολ.	Ολομέλεια
παρ.	παράγραφος
ΠΠΠ	Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ
Σ	Σύνταγμα
ΣΕΕ	Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ένωσης
σελ.	σελίδα
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
Σ/Ν	Σχέδιο νόμου
ΧΘΔΕΕ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ

Abstract

The global economic crisis poses a severe threat to social rights, which by nature are “positive” and thus not amenable to judicial consideration. Due to the fact that social rights depend on economic and political conditions, recession has caused numerous violations as far as they are concerned. The so-called “Memorandum” is related to a series of loan agreements, which have been signed between Greece, its European partners (EU), the International Monetary Fund and the European Central Bank. In this context, many questions have been raised regarding these austerity measures and their affiliation with the Greek Constitution and the European Treaties as well. The present thesis attempts to examine the important issue of whether these exceptional and urgent circumstances could explain such political decisions, since it has been quoted that despite the significance of the crisis, social rights should not be blatantly violated, on the grounds that they are truly connected with the human and political rights, which utterly represent the foundations of democracy. Hence, crisis provides an alternative in order to re-evaluate on how states could possibly be held accountable, concerning their fulfilment on respecting human rights. Now more than ever, the human rights movement needs to articulate vigorously the fundamental principles that cannot be rescinded even in times of recession and at the same time demonstrate the effective methods on how these should guide policy responses to the crisis. Due to the severe results of the crisis both on economic and sociological terms, it is nowadays considered vital to examine the responsibilities of the states in regulating the creation of wealth and redistributing its benefits towards the universal realization of economic and social rights. The transnational impacts of the crisis highlight the need to frame accountability in global terms and to assert more vigorously the notion that states owe to respect, protect, and fulfil social rights.

Εισαγωγή

Ο «νέο-φιλελευθερισμός» θέλει τις σχέσεις του ανθρώπου και της κοινωνίας ανταγωνιστικές, όπως διαφαίνεται άλλωστε από την εποχή που διανύουμε, μια ιδιαίτερα κρίσιμη για το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Με «οδηγό» την οικονομική ανάκαμψη της χώρας το συμφέρον του ανθρώπου και της κοινωνίας έχει ακολουθήσει διαφορετικές κατευθύνσεις. Λόγοι δημοσιονομικής κρίσης έχουν σταθεί αίτια στην καταπάτηση κοινωνικών δικαιωμάτων με αποτέλεσμα η σύγχρονη κοινωνία να έχει απομακρυνθεί κατά πολύ από το πνεύμα της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα η οποία αναφέρει στο προοίμιο: *«Επειδή η παραγνώριση και η περιφρόνηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου οδήγησαν σε πράξεις βαρβαρότητας, που εξεγείρουν την ανθρώπινη συνείδηση, και η προοπτική ενός κόσμου όπου οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να μιλούν και να πιστεύουν, λυτρωμένοι από τον τρόμο και την αθλιότητα, έχει διακηρυχθεί ως η πιο υψηλή επιδίωξη του ανθρώπου»*¹. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσει αφού οριοθετήσει το θεσμικό πλαίσιο των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα (υπό κεφάλαιο 1.1) εάν και κατά πόσο συνδέεται το ιδιόμορφο κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων με την αποδυνάμωση τους (υπό κεφάλαιο 1.2). Εξετάζεται δηλαδή η αγωγιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και η διερεύνηση της έννοιας του κοινωνικού κεκτημένου ώστε να διαφωτιστεί αν η ύπαρξη των χαρακτηριστικών αυτών δύναται να περιφρουρήσει την προστασία τους και να αποφύγει τους κινδύνους καταπάτησής τους εν καιρώ κρίσης. Στη συνέχεια (υπό κεφάλαιο 2) αναφέρεται η Ευρωπαϊκή κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, εφόσον η κρίση δεν χαρακτηρίζεται εθνική, τουναντίον η χώρα μας αποτελεί έναν κρίκο στην αλυσίδα της ευρωπαϊκής οικονομίας. Συνεπώς, δεδομένου ότι το Ευρωπαϊκό Δίκαιο υπερέχει του εθνικού (όπως καθιερώθηκε από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην απόφαση Costa κατά Enel ²) κρίνεται χρήσιμη η αναφορά στην Ευρωπαϊκή προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων ως εργαλείο στην αναζήτηση νομικής ή μη

¹ Βλ. <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>

² Costa v ENEL, ΔΕΚ, 15.7.1964, υπόθεση 6-64, ελλΣυλλ 1954-1964 και Internationale Handelsgesellschaft. ΔΕΚ, 17.12.1970 υπόθεση 11-70, Συλλ 1970.1125, (ελλΣυλλ 1969-1971.729 .

δεσμευτικότητας ώστε να μπορέσουμε να κρίνουμε αν οι επιπτώσεις που έχει η «μνημονιακή» πολιτική (υπό κεφάλαιο 3) δικαιολογούνται από την δεινή οικονομική αστάθεια που παρουσιάζει η χώρα ή αποτελούν προϊόν αντισυνταγματικής πολιτικής. Τέλος, επιχειρείται μια προσπάθεια να διερευνηθούν οι ρωγμές που υφίστανται στο δημοκρατικό σύστημα (υπό κεφάλαιο 4) εφόσον για τον ευρωπαϊκό ιστορικό και πολιτισμικό χώρο, το Σύνταγμα είναι ένα αξιολογικό σύστημα που νομιμοποιείται από μια πολιτική κοινότητα. Τι σημαίνει αυτό πρακτικά: προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και δημοκρατική νομιμοποίηση³.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα κα Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου για την πολύτιμη βοήθειά της καθόλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής η οποία έγινε στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Δίκαιο και ευρωπαϊκή ενοποίηση» του Γενικού Τμήματος Δικαίου του Παντείου Πανεπιστημίου. Η καθοδήγηση και οι συμβουλές που μου πρόσφερε με βοήθησαν ώστε να μελετήσω το θέμα με προσοχή και επιμέλεια. Επίσης ευχαριστώ όλους τους κ.κ. καθηγητές του παραπάνω τμήματος που με βοήθησαν να αποκτήσω τις απαραίτητες γνώσεις ώστε να διεκπεραιώσω την εργασία αυτή.

³ Δ. Θ. Τσάτσου, “Πολιτεία”, εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα 2010, σελ. 239.

Μέρος Πρώτο

Τα κοινωνικά δικαιώματα ένα εύθραυστο πεδίο

Κεφάλαιο 1: Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα

1.1 Τα κοινωνικά δικαιώματα στην ελληνική έννομη τάξη

Στην ελληνική έννομη τάξη η συνταγματική αναγνώριση ενός καταλόγου κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται με την κοινωνική αρχή ή αρχή του κοινωνικού κράτους⁴. Η Ελλάδα εντάσσεται καταρχήν στο ηπειρωτικό πρότυπο κοινωνικής προστασίας, βάσει των θεσμικών και οργανωτικών χαρακτηριστικών της κοινωνικής πολιτικής: «βισμαρκιανό⁵» σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, χρηματοδότηση της κοινωνικής πολιτικής κυρίως από τον ασφαλιστικό δεσμό και όχι από τη γενική φορολογία, κατηγοριοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, αρχή της επικουρικότητας στην κοινωνική πρόνοια⁶. Η πρώτη αναφορά⁷ στην κοινωνική δέσμευση της πολιτείας γίνεται στη «Νέα Πολιτική Διοίκηση» του Ρήγα Φεραίου⁸ που βασίζεται στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας⁹. Σημαντικός σταθμός επίσης στην συνταγματική ιστορία της Ελλάδας είναι τα Συντάγματα του 1925/26¹⁰ και του 1927¹¹ τα οποία εισάγουν για πρώτη φορά κοινωνικά δικαιώματα και κοινωνικές διατάξεις κατοχυρώνοντας την προστασία της εργασίας, την κρατική υποχρέωση

⁴Σ.Κτιστάκη, «Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα», Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης, τόμος ΝΔ', τεύχος 4/635, Ιούλιος-Αύγουστος 2012, σελ.482επ.

⁵Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την μέθοδο κοινωνικής ασφάλισης όπως κατοχυρώθηκε ιδεοτυπικά στο κρατιστικό πρότυπο της νομοθεσίας του Γερμανού Καγκελάριου Βίσμαρκ κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα.

⁶Γ.Κατρούγκαλου, Θεσμοί και Συστήματα Κοινωνικής Προστασίας, εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκκουλα, Αθήνα, 2004, σελ.229.

⁷Ξ.Κοντιάδη, Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ.121.

⁸Σύμφωνα με το άρθρο 21 του Συνταγματικού Σχεδιασμού, γνωστού και ως Πολιτεύματος του Ρήγα Φεραίου διακηρύσσεται «Αι δημόσιαι συνδρομαί και ανταμοιβαί είναι ιερόν χρέος της πατρίδος. Το κοινόν χρεωστέι μίαν βοήθειαν εις τους δυστυχείς εγκατοίκους, τόσον εις το να τους προμηθεύει να έχουν ίνα εργάζωνται, όσον και να δώση τρόπον ζωής εις εκείνους όπου δεν ημπορούν πλέον να δουλεύσουν...»

⁹Δ.Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος, Τόμος Γ', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σελ.94.

¹⁰Το Σύνταγμα του 1925/1926 όμως δεν ίσχυσε ουσιαστικά ποτέ, ανεστάλη λόγω της δικτατορίας του Πάγκαλου.

¹¹Τα Συντάγματα του 1925/1926 και 1927 είναι επηρεασμένα από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης.

διασφάλισης δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης καθώς επίσης και την μέριμνα για την οικογένεια, το γάμο και τη μητρότητα¹². Στη συνέχεια το Σύνταγμα του 1975 έρχεται για να απορρίψει την ατομοκεντρική αντίληψη την οποία αποτύπωνε το Σύνταγμα του 1952¹³. Το Σύνταγμα του 1975, προϊόν μιας τελείως διαφορετικής συγκυρίας αμέσως μετά την κατάρρευση της δικτατορίας και την επανεμφάνιση του εργατικού κινήματος που την ακολούθησε, κατοχύρωσε σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁴. Έτσι με τη συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής προστασίας το Σύνταγμα του 1975 προσαρμόστηκε στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα που χαρακτηρίζουν τη μεταπολεμική περίοδο εδραίωσης του κράτους πρόνοιας και στην τάση αναλυτικής καταγραφής κοινωνικών δικαιωμάτων στα σύγχρονά του ευρωπαϊκά συνταγματικά κείμενα¹⁵. Ωστόσο, η αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001 προχώρησε ένα βήμα παραπάνω καθώς ήρθε να εμπλουτίσει τις διατάξεις αυτές διατυπώνοντας πλέον κατά τρόπο ρητό και πανηγυρικό την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου ενσωματώνοντας τη γενική ρήτρα της θετικής υποχρέωσης του κράτους στο αναθεωρημένο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/1986/2001 που ορίζει ότι: *«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως άτομου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους»*. Ειδικότερα, με τη διάταξη αυτή κατοχυρώνεται κατά τρόπο από η κρατική υποχρέωση προστασίας των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων¹⁶. Η δυναμική διάσταση της αρχής του κοινωνικού κράτους, που αναγνωρίζει στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος ένα «*sui generis* κοινωνικό δικαίωμα», υπαγορεύει την κρατική υποχρέωση για τη λήψη θετικών, αναγκαίων και πρόσφορων μέτρων για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής λειτουργίας των κοινωνικών δικαιωμάτων και, συνακόλουθα, τη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης των πολιτών¹⁷. Την

¹² Δ.Τσάτσου, ό.π σελ.102, Ξ.Κοντιάδη, ό.π. σελ.122.

¹³ Το Σύνταγμα του 1952 υπήρξε συντηρητικότερο, τόσο σε σχέση με τα προϊσχύοντα ελληνικά Συντάγματα όσο και σε σχέση με τα σύγχρονά του ευρωπαϊκά, αφού δεν περιλάμβανε κοινωνικά δικαιώματα ή κοινωνικές δεσμεύσεις. Βλ. Η.Γλυκοφρύδη, *«Τα κοινωνικά δικαιώματα εις τα Ελληνικά Συντάγματα»*, Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως 1979, σελ.1επ.

¹⁴ Βλ. Δ. Καλτσώνη, *«Ελληνική Συνταγματική Ιστορία»* τόμ.2 1941-2001, εκδόσεις Ξιφαρά, Αθήνα, 2010, σελ. 151-155, Γ. Κατρούγκαλου, *«Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής. Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στον σύγχρονο κόσμο»*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σελ. 624 επ.

¹⁵ Ξ.Κοντιάδη, ό.π. σελ.123.

¹⁶ Σ.Κτιστάκη, ό.π, σελ 483.

¹⁷ Βλ. Κατρούγκαλου Γ., *«Νομική και πολιτική σημασία της αναθεώρησης του άρθρου 25 του Συντάγματος»*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2001, σελ. 457-471, καθώς και σε Κτιστάκη Στ., *«Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα»*, Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής

αρχή του κοινωνικού κράτους έχει αναγνωρίσει και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας ήδη από το 1993 με δύο σημαντικές αποφάσεις της Ολομέλειας¹⁸ ωστόσο, ιδίως μετά την αναθεώρηση του 2001 πολλές αποφάσεις¹⁹ παραπέμπουν ρητά στην αρχή του κοινωνικού κράτους, σε συνδυασμό με επιμέρους διατάξεις που θεμελιώνουν κοινωνικά δικαιώματα²⁰. Στο πλαίσιο της αρχής του κοινωνικού κράτους επιχειρείται η προσπάθεια διασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης των πολιτών. Πρόκειται για μια δυναμική διάσταση της αρχής του κοινωνικού κράτους, που τείνει στην μείωση των κοινωνικών αντιθέσεων, την ισότητα ευκαιριών και την κοινωνική δικαιοσύνη. Υπό αυτή τη θεώρηση, η αρχή του κοινωνικού κράτους συναρτάται άμεσα με την αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Σ.), με την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 του Σ.) και την ισότητα στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5 του Σ.) καθώς και με το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή (άρθρο 5 παρ. 1 του Σ.). Πρόκειται για προστασία από γεγονότα διακινδύνευσης που δημιουργούν στα άτομα οικονομικές ανάγκες και ειδικότερα προκαλούν μείωση των εισοδημάτων τους και αύξηση των δαπανών τους²¹. Συνεπώς, το κοινωνικό κράτος είναι σε θέση, βάσει της διάταξης του άρθρου 25 παρ.1, να επιτελέσει μια σταθεροποιητική λειτουργία καθώς αποτελεί εγγύηση και όχι πρόσθετο περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων²². Η αρχή του κοινωνικού κράτους, υποδυόμενη ένα σταθεροποιητικό ρόλο, εγγυάται το σεβασμό μιας ελάχιστης κοινωνικής ασφάλειας, ενός minimum συνθηκών ζωής και ορθώνεται ως εμπόδιο στην κατάργηση ή τη σοβαρή προσβολή του πυρήνα των θεσμών που την υλοποιούν. Έτσι δημιουργείται η ασφαλιστική δικλείδα για την αποτροπή της κατάστασης κοινωνικής πόλωσης, όπου τα διάφορα κοινωνικά συμφέροντα χαρακτηρίζονται από βαθιές αντιθέσεις. Με αρωγό λοιπόν την κοινωνική αρχή το κράτος οφείλει να προωθεί και να υποστηρίζει το καθολικό αίτημα της κοινωνίας των πολιτών για σεβασμό με όρους

Ασφαλίσεως, τόμος ΝΔ', , τεύχος 4/635, Ιούλιος-Αύγουστος 2012, σελ.483. και σε Κ.Χρυσόγου, Μια βεβαιωτική αναθεώρηση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ.67.

¹⁸ ΣτΕ(Ολ.) 2690/93 και 2692/93.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2523/2004, 1678/2002, 2027-8/2002, 2905/2003, 3096-3101/2001.

²⁰ Γ.Κατρούγκαλου, Τα κοινωνικά δικαιώματα στο κοινωνικό κράτος, εκδόσεις Αντ. Ν.Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ.74επ.

²¹ Βλ σε Α. Στεργίου , Σχετικά με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, σε Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική Αναθεώρηση του 2001 εκδόσεις Σάκκουλα, 2006 , σελ. 525 - 540 και σε Σ.Κτιστάκη, ό.π, σελ 483.

²² Ε.Βενιζέλου, «Αναθεώρηση και τα Δικαιώματα του πολίτη», Τα Νέα, 2000, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://evenizelos.gr/122-mme/articles/articles2000/1149-2009-05-04-21-45-31>

ισότητας των θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων όπως - μεταξύ άλλων - του δικαιώματος ισότιμης πρόσβασης στην υγεία (άρθρο 21 παρ.1 του Σ.), του δικαιώματος σε πλήρη και σταθερή εργασία (άρθρο 22 του Σ) και σε παροχές κοινωνικής ασφάλισης (άρθρο 22 παρ. 5 του Σ.) .

1.2 Το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων

Τα κοινωνικά δικαιώματα εμπλουτίζουν το Σύνταγμα με τις αξίες της κοινωνικής αλληλεγγύης, της ίσης αξιοπρέπειας και της δικαιοσύνης. Οι αξίες αυτές μέσα από τη συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων αποκτούν νοηματική και κανονιστική αυτοτέλεια και συμβάλλουν στη παραγωγή μιας νέας «κανονιστικότητας»²³. Ωστόσο, καθίσταται δύσκολη η συναγωγή κανόνων «με προσδιορισμένο περιεχόμενο και δεσμευτική συνταγματική ισχύ»²⁴ εξαιτίας του ρευστού, αόριστου και ελαστικού χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Κρίνεται λοιπόν χρήσιμη η συνοπτική αναφορά στο κανονιστικό τους περιεχόμενο.

i. Οι αγώγιμες αξιώσεις

Το κεντρικό ερμηνευτικό πρόβλημα των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι η έκταση της νομικής τους δεσμευτικότητας²⁵. Η δομική νομική διαφορά ανάμεσα στα ατομικά (status negativus²⁶) και στα κοινωνικά δικαιώματα (status positivus) είναι πως το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι κάτι που δεν υπάρχει και

²³ Α. Μανιτάκη, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994, σελ.245.

²⁴ Ο.π, σελ.268.

²⁵ Δ.Τσάτσου, ό.π, σελ.205επ.

²⁶ Σύμφωνα με την παραδοσιακή διάκριση, όπως την εισήγαγε ο Georg Jellinek, τα θεμελιώδη δικαιώματα διακρίνονται σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά, κάθε κατηγορία των οποίων αντιστοιχεί στα τρία status του προσώπου, ήτοι το status negativus, κατάσταση του προσώπου που απαιτεί την αποχή του κράτους από επεμβάσεις στο χώρο ελεύθερης δράσης του προσώπου, το status activus, κατάσταση που απαιτεί τη συμμετοχή του προσώπου στην κρατική εξουσία και το status positivus, που απαιτεί την παροχή από την πλευρά του κράτους αγαθών στα μέλη που απαρτίζουν το κοινωνικό σύνολο, ως υποδομή του κρατικού εποικοδομήματος. Status, κατά τον Jellinek είναι η νομική σχέση του υπηκόου με την κρατική εξουσία.

πρέπει να παρασχεθεί ή να δημιουργηθεί από το κράτος. Από αυτή τη δομική νομική διαφορά προκύπτει αβίαστα και η διαφορά τους ως προς την έκταση της νομικής ισχύος τους. Έτσι, τα κλασικά ατομικά δικαιώματα έχοντας περιεχόμενο πολύ συγκεκριμένο και ήδη υπαρκτό, θεμελιώνουν έννομη αξίωση των δικαιούχων για την πραγμάτωσή τους. Αντίθετα, το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων καλείται να (πρωτο)δημιουργήσει με παροχές ή θεσμικές προβλέψεις η κρατική εξουσία²⁷. Συνεπώς, από τα κοινωνικά δικαιώματα δεν προκύπτουν καταρχήν αγωγήμες αξιώσεις συγκεκριμένων φορέων τους έναντι του κράτους για κοινωνικές παροχές. Αυτό διαφαίνεται από την ίδια την γραμματική διατύπωση σχετικών συνταγματικών διατάξεων, όπως της διάταξης της παρ. 5 του άρθρου 22, κατά την οποία, «Το Κράτος μεριμνά για την Κοινωνική Ασφάλιση των εργαζομένων, όπως νόμος ορίζει²⁸». Δηλαδή στις συνταγματικές αυτές διατάξεις δεν εξειδικεύονται επαρκώς οι σχετικές υποχρεώσεις του κράτους, με αποτέλεσμα να είναι ανεπίδεκτα δικαστικής εκτίμησης, πάνω στη βάση αποκλειστικά των συνταγματικών διατάξεων, οι προϋποθέσεις και τα λοιπά στοιχεία των κοινωνικών παροχών²⁹. Ο δημοκρατικά νομιμοποιημένος νομοθέτης³⁰ είναι εκείνος που θα αξιολογήσει και θα κρίνει την ιεραρχία για τον καθορισμό των κοινωνικών προτεραιοτήτων έχοντας λάβει υπόψη του τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους. Οι ιεραρχήσεις και οι προτεραιότητες δεν μπορούν σε κάθε περίπτωση να υπόκεινται σε δικαστική κρίση που θα προέκυπτε από την προβολή σχετικής αξίωσης ενός πολίτη³¹. Επιπλέον, η αναγνώριση αγωγήμων αξιώσεων προσκρούει στο άρθρο 93 παρ. 4 του Συντάγματος που προβλέπει τον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων και όχι των νομοθετικών παραλείψεων. Η παράλειψη μπορεί να ελεγχθεί μόνο αντανακλαστικά, στα πλαίσια του παρεμπόπτοντος ελέγχου υπάρχουσας ρύθμισης. Αν δεν υπάρχει καθόλου σχετική ρύθμιση, εκ των πραγμάτων είναι αδύνατο να ελεγχθεί και η παράλειψη³². Αυτό βέβαια δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα κοινωνικά δικαιώματα που θεσπίζει το Σύνταγμα είναι ασυμβίβαστα με οποιαδήποτε έννοια αξίωσης. Αντίθετα μάλιστα πρέπει να γίνει δεκτό, πως από την ώρα που ο νομοθέτης υλοποίησε το περιεχόμενο

²⁷ Δ.Τσάτσου ό.π, σελ.207.

²⁸ Βλ. σχετικώς σε Κ.Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006, σελ.38 και σε Σ.Κτιστάκη, ό.π, σελ. 482.

²⁹ Κ.Χρυσόγονου, ό.π.,

³⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 79 παρ. 1 και 2 και το άρθρο 80 παρ. 1 του Συντάγματος.

³¹ Δ.Τσάτσου, ό.π, σελ. 207.

³² Κ.Χρυσόγονου, ό.π, σελ.38.

ενός κοινωνικού δικαιώματος δεν μπορεί πια να το καταργήσει ολοκληρωτικά και πάντως σε καμία περίπτωση αυθαίρετα³³. Στο πλαίσιο του σύγχρονου κράτους πρόνοιας το περιεχόμενο της διάκρισης των λειτουργιών μεταβάλλεται και «όσο πιο ενισχυμένοι προβάλλουν ο νομοθέτης και η διοίκηση, τόσο πιο επιτακτική διαγράφεται η κάμψη της αυστηρότητας της κοινωνικής προστασίας».³⁴ Με τη μετάβαση από το πρώιμο φιλελεύθερο κράτος στο κράτος πρόνοιας η δικαιοπλαστική εξουσία του δικαστή ενισχύεται και έτσι ο δικαστής αναδεικνύεται σε κεντρική φυσιογνωμία του δημοκρατικού πολιτεύματος³⁵. Ο δικαστικός έλεγχος στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας διασφαλίζει το σεβασμό των αρχών και αξιών που συνέχουν την έννομη τάξη και εγγυάται την προστασία έναντι ενδεχόμενων αυθαιρεσιών της εκάστοτε κυβερνώσας πλειοψηφίας. Κρίνεται λοιπόν ιδιαίτερα σημαντική η μέριμνα του δικαστή να μην διολισθήσει σε πολιτικές κρίσεις, έχοντας ως καθήκον του την πειστική, διεξοδική και μεθοδολογικά στέρεη και διαφανή θεμελίωση των κρίσεων του³⁶. Το ανώτατο πολιτικό Δικαστήριο, έχοντας εγκαταλείψει παλαιότερη νομολογία³⁷, ασκεί πλήρη έλεγχο συνταγματικότητας και ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα, ιδιαίτερα ως προς το δικαίωμα στην εργασία. Σε αντίθεση, το Συμβούλιο της Επικρατείας αναγνώρισε σχεδόν αμέσως μετά τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975 τον κανονιστικό χαρακτήρα των διατάξεων περί κοινωνικών δικαιωμάτων. Παρόλα αυτά ακόμη και το ΣτΕ δεν αποδέχεται ότι θεμελιώνουν ευθέως αγωγίμες αξιώσεις κατά του κράτους αλλά τα αντιμετωπίζει ως συνταγματικές εντολές προς το νομοθέτη. Ως πλήρως αγωγή δικαιώματα το Δικαστήριο ουσιαστικά έχει θεωρήσει μόνον το δικαίωμα στο περιβάλλον και το δικαίωμα στην υγεία³⁸.

Συνεπώς, κατά την κρατούσα άποψη θεωρίας και νομολογίας τα κοινωνικά δικαιώματα αδυνατούν κατά κανόνα να θεμελιώσουν απευθείας αγωγήμες αξιώσεις, δεδομένου ότι το κανονιστικό περιεχόμενο τους είναι αβέβαιο και προσδιορισμός

³³ Δ.Τσάτσου, ό.π.

³⁴ Α.Στεργίου, Η Συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1994, σελ.137.

³⁵ Βλ. σχετικώς σε Ξ.Κοντιάδη, Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, ό.π, σελ.199 και σε Α.Μανιτάκη, «Ο δικαστής υπηρετής του νόμου ή εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων και διαμεσολαβητής διαφορών;», ΝοΒ τόμος 47, τεύχος 2, 1999 σελ.184επ. και σε Μ.Langford, "Social rights Jurisprudence: Emerging Trends in international and comparative law", Cambridge University press, New York, 2008.

³⁶ Ξ.Κοντιάδη, ό.π, σελ 140.

³⁷ Σε παλαιότερη νομολογία ο Άρειος Πάγος θεωρούσε ότι οι συνταγματικές διατάξεις που καθιερώνουν κοινωνικά δικαιώματα δεν αποτελούν καν κανόνες δικαίου, επομένως ο έλεγχος συνταγματικότητας για ενδεχόμενη παράβασή τους δεν ήταν εφικτός.

³⁸ Γ.Κατρούγκαλου, Τα κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π, σελ.119επ.

τους εξαρτάται από την εξειδίκευση που θα τους προσδώσει ο νομοθέτης ο οποίος είναι ο μόνος που είναι σε θέση να γνωρίζει τις οικονομικές δυνατότητες αλλά και τις προτεραιότητες και επιλογές που συνδέονται με την εκάστοτε συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση που έχει υιοθετήσει η Κυβέρνηση, η οποία απολαύουσα της εμπιστοσύνης της Βουλής, έχει την ευθύνη καθορισμού της πολιτικής του Κράτους.

ii. Το κοινωνικό κεκτημένο

Τα κοινωνικά δικαιώματα, όπως και τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα λειτουργούν τόσο ως υποκειμενικά δικαιώματα ως και ως αντικειμενικοί κανόνες δικαίου. Αναγνωρίζοντας ένα κοινωνικό αγαθό ως δημόσιο, από την μια πλευρά προστατεύουν ένα βιοτικό συμφέρον ως δημόσιο υποκειμενικό δικαίωμα, από την άλλη θέτουν έναν συνταγματικό σκοπό, ο οποίος δεσμεύει αντικειμενικά τη δημόσια εξουσία. Υποστηρίζεται πως οι κανόνες δικαίου που απορρέουν από τις συνταγματικές διατάξεις των κοινωνικών δικαιωμάτων ενεργούν ως αντικειμενικοί κανόνες δικαίου, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως δεν προστατεύουν παράλληλα το υποκειμενικό έννομο συμφέρον των φορέων τους. Ο νομικός αυτός χαρακτηρισμός σημαίνει ότι δεν προστατεύουν μόνον προσωπικά βιοτικά συμφέροντα αλλά ταυτόχρονα διέπουν το σύνολο της έννομης τάξης και την όλη νομική κατάσταση του ατόμου στη σχέση του με το κράτος και την κοινωνία. Η «αντικειμενικοποίηση» αυτή των δικαιωμάτων οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι τυποποιούν θεμελιώδεις αξίες της κοινωνικής συμβίωσης, οι οποίες μαζί με τις γενικότερες συνταγματικές ρήτρες και αρχές, συγκροτούν ένα συνεκτικό σύνολο αναφοράς που προσανατολίζει το σύνολο της έννομης τάξης. Η αντικειμενική αυτή προστατευτική λειτουργία ενεργεί κυρίως προληπτικά παρά κατασταλτικά. Ο εγγυητικός της ρόλος αναλύεται σε μία υποχρέωση ευθείας πλέον εκπλήρωσης των αξιώσεων που προκύπτουν από το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών διατάξεων και ταυτόχρονα μία υποχρέωση διασφάλισης της άσκησης και της ουσιαστικής πραγμάτωσής τους ακόμη και με θετικές ενέργειες³⁹. Οι επικρατέστερες

³⁹ Γ.Κατρούγκαλου, ό.π, σελ.106-107.

και ισχυρότερες μορφές της αντικειμενικής αυτής λειτουργίας,⁴⁰ σε θεωρία και νομολογία, είναι το «κοινωνικό κεκτημένο», «σχετικό» και «απόλυτο», οι «θεσμικές εγγυήσεις⁴¹» και τα «δημόσια υποκειμενικά δικαιώματα⁴²».

Το «κοινωνικό κεκτημένο» αποτελεί μία από τις βασικότερες λειτουργίες της αντικειμενική προστατευτικής λειτουργίας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αναφορικά με το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων, έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Κατά μία άποψη, το άρθρο 25 παρ. 1 του Σ. κατοχυρώνει ένα «απόλυτο κοινωνικό κεκτημένο», κατά τρόπο ώστε η κατάργηση αλλά ακόμα και ο απλός περιορισμός των κοινωνικών παροχών να είναι αθέμιτος, ως αντιβαίνων στο Σύνταγμα. Την θεωρία του «απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου» εισήγαγε στην Ελλάδα ο Πέτρος Παραράς⁴³, ενώ ο Δημήτρης Τσάτσος⁴⁴ υποστήριξε την θεωρία του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» η οποία θεωρείται ως μάλλον κρατούσα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή συνάγεται από την συνταγματική αρχή του κοινωνικού κράτους ένα «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο», ως εκδήλωση αρχής δικαιολογημένης εμπιστοσύνης. Ο όρος καταγράφει τη θέση κατά την οποία τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα έχουν ισχυροποιήσει την κοινωνική νομοθεσία ώστε να μην είναι δυνατή στο μέλλον η κατάργηση ή ριζική υποβάθμισή τους. Η άποψη του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» δεν απαγορεύει κάθε είδους οπισθοχώρηση της υφιστάμενης προστασίας, όπως διατυπώθηκε στη θεωρία για το «απόλυτο κοινωνικό κεκτημένο», αλλά μόνο τις αυθαίρετες περικοπές που θίγουν την ουσία του δικαιώματος. Κατά τον Δ.Τσάτσο, η ολοσχερής κατάργηση νομοθετικών ή διοικητικών ρυθμίσεων που ενεργοποίησαν ένα συνταγματικά θεσπιζόμενο

⁴⁰ Γ.Κατρούγκαλου, Το κοινωνικό Κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1998, σελ 384επ.

⁴¹ Με τον όρο «θεσμικές εγγυήσεις» η επιστήμη του Συνταγματικού δικαίου, με αφετηρία τις πρώτες σκέψεις του Carl Schmitt χαρακτηρίζει εκείνα τα δικαιώματα ελευθερίας και ανεξαρτησίας που διασφαλίζουν μεν το πρόσωπο του φορέα ενός θεσμού με τελικό σκοπό όχι την προστασία του προσώπου αλλά τη λειτουργική διασφάλιση του θεσμού. Βλ. σχετικώς σε Δ.Τσάτσου, Συνταγματικό δίκαιο, τόμος Γ', σελ.170-171.

⁴² Η δικονομικώς ισχυρότερη μορφή προστασίας των κοινωνικών διατάξεων είναι αυτή των λεγόμενων «Δημόσιων Υποκειμενικών Δικαιωμάτων». Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από μειοψηφία θεωρητικών και δε βρίσκει έρεισμα τουλάχιστον στην ελληνική νομολογία. Βλ. σχετικώς μεταξύ άλλων σε Γ.Κατρούγκαλου, Τα κοινωνικά δικαιώματα, ό.π, σελ.116-117.

⁴³ Για τα επιχειρήματα της άποψης αυτής, βλ. Π.Παραράς, «Το κοινωνικό δικαίωμα για αξιοπρεπή κατοικία- Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου. Παρατηρήσεις με αφορμή την Ολ. ΣτΕ 173/98», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Νο 3/1999, σελ. 642 επ.

⁴⁴ Για τη θεωρία περί «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου», βλ., Δ.Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος, Τόμος Γ', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1987 σελ. 200-216, ο οποίος εισήγαγε στην ελληνική θεωρία τις σχετικές απόψεις της γερμανικής νομολογίας για την ρήτρα του κοινωνικού κράτους.

κοινωνικό δικαίωμα είναι αντισυνταγματική, ωστόσο είναι δυνατός ο περιορισμός του κοινωνικού δικαιώματος με μεταγενέστερη ρύθμιση που τροποποιεί το περιεχόμενο ή και την έκταση της προστασίας. Μπορεί δηλαδή, ανάλογα με την διακύμανση των οικονομικών δυνατοτήτων του κράτους να περιορίσει ο νομοθέτης την παρεχόμενη κοινωνική προσφορά, όχι όμως να την καταργεί. Ο εν λόγω περιορισμός, για να κριθεί συνταγματικός, θα πρέπει να μην θίγει τον πυρήνα του κοινωνικού δικαιώματος, να μην είναι αυθαίρετος καθώς και να είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας. Συνεπώς, από την αρχή του κοινωνικού κράτους συνάγεται ένα ελάχιστο περιεχόμενο προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο δικαστικός έλεγχος είναι έλεγχος μόνο των άκρων ορίων της ρύθμισης⁴⁵.

Στην ελληνική νομολογία, η μοναδική περίπτωση αναγνώρισης ενός «απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου» συνιστά το πολεοδομικό και οικιστικό κεκτημένο κατά την εφαρμογή του άρθρου 24 του Σ⁴⁶. Περαιτέρω όμως, η ελληνική νομολογία δεν αναγνωρίζει ένα κεκτημένο για όλα τα συνταγματικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα, άλλοτε χαρακτηρίζει τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις ως κατευθυντήριες⁴⁷, άλλοτε αναγνωρίζει ένα «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο» που απορρέει από τα συνταγματικά κατοχυρωμένα κοινωνικά δικαιώματα και άλλοτε όμως, αναγνωρίζει ότι δεν θεμελιώνεται κεκτημένο από τη συνταγματική διάταξη. Πιο συγκεκριμένα, από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας συνάγεται μια σιωπηρή αποδοχή ενός «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» στο δικαίωμα της κοινωνικής ασφάλισης⁴⁸. Αν και γίνεται δεκτό ότι «ο κοινός νομοθέτης και η κατ' εξουσιοδότηση αυτού κανονιστικώς δρώσα διοίκηση δύναται να μεταβάλλουν το σύστημα συνταξιοδότησης κατηγοριών ασφαλισμένων⁴⁹» ωστόσο ο χαρακτήρας της κοινωνικής ασφάλισης κρίνεται δημόσιος και υποχρεωτικός συνεπώς φορέας της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης σύμφωνα με τον νόμο είναι μόνο το κράτος ή

⁴⁵ Σ.Κτιστάκη, ό.π., σελ.484επ.

⁴⁶ Βλ. την χαρακτηριστική η απόφαση-ορόσημο ΣτΕ (Ολ.) 10/1988, όπου το Δικαστήριο διατύπωσε την αρχή του «πολεοδομικού κεκτημένου», την οποία έκτοτε, μέχρι και σήμερα, δέχεται ως απόλυτο κεκτημένο με τις αποφάσεις του

⁴⁷ Σχετικά με την κρατική μέριμνα για το σχεδιασμό και την εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής (άρθρο 21 παρ. 5 του Σ.) στην απόφαση ΣτΕ 2016/2007 και 19/2010, καθώς σχετικά με την κρατική μέριμνα για την ειδική φροντίδα ευπαθών ομάδων (άρθρο 21 παρ. 2 του Σ.) στην απόφαση ΣτΕ 3348/1983.

⁴⁸ Σ.Κτιστάκη, ό.π., σελ. 485.

⁴⁹ Σύμφωνα με τη νομολογία η ύπαρξη αναλογίας μεταξύ ασφαλιστικών εισφορών και παροχών δεν αποτελεί συνταγματικός κατοχυρωμένο κανόνα, βλ. απόφαση ΣτΕ(Ολ.) 3487/2008.

ν.π.δ.δ⁵⁰. Άρα η ασφάλιση ανήκει στην αποκλειστική ευθύνη του κράτους. Ερμηνεύοντας το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, το οποίο δεν καθορίζει ευθέως αξίωση των εργαζομένων στο είδος ή στην έκταση της ασφαλιστικής προστασίας αλλά δημιουργεί υποχρέωση για τον νομοθέτη να ρυθμίζει τα θέματα αυτά με γνώμονα την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου, την προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης και την αρχή της ισότητας», η νομολογία υπαινίσσεται ένα είδος «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου».

Η θεωρία του «σχετικού κεκτημένου» έχει επίσης βρει έρεισμα και στο δικαίωμα για εργασία, ένα δικαίωμα το οποίο χαρακτηρίζεται ως το «αρχέτυπο των δικαιωμάτων του εργαζομένου» ή η «μήτρα όλων των κοινωνικών δικαιωμάτων⁵¹». Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 22 παρ. 1 του Συντάγματος το κράτος πρέπει να εξασφαλίζει θέσεις εργασίας, αμειβόμενες ανάλογα με τις ικανότητες καθενός, αξιοπρεπείς όρους και συνθήκες εργασίας, καθώς και εξουσία για συλλογική οργάνωση. Το κράτος υποχρεούται να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για την πραγμάτωση των ανωτέρω υποχρεώσεων, κατόπιν στάθμισης των συντρεχουσών κοινωνικοοικονομικών αναγκών. Ωστόσο, κάθε περιορισμός του κοινωνικού αυτού δικαιώματος πρέπει να εκτιμάται με βάση την αρχή της αναλογικότητας, η οποία σε ρυθμιστικό επίπεδο προσδιορίζει το απαραβίαστο όριο προστασίας του πυρήνα του προσβαλλόμενου δικαιώματος⁵². Στη νομολογία⁵³ δεν διαφαίνεται προσπάθεια οριοθέτησης καθώς γίνεται δεκτό ότι το άρθρο 22 παρ. 1 του Συντάγματος δεν κατοχυρώνει τις υφιστάμενες εργασιακές σχέσεις ή το είδος και τη διάρκεια της απασχολήσεως των εργαζομένων, ωστόσο αποδέχεται ως ερμηνευτικό εργαλείο ένα «σχετικό κεκτημένο» για να τονίσει την υποχρέωση του κράτους, που θεμελιώνεται μέσα από την συνταγματική διάταξη του άρθρου 22 παρ. 1, προς δημιουργία συνθηκών εξασφάλισης εργασίας μέσα στα πλαίσια της οικονομικής οργάνωσης και του πολιτικού συστήματος. Εφόσον λοιπόν έχουν θεσπιστεί νομοθετικά και έχουν υλοποιηθεί στην πράξη κρατικές δράσεις δεν επιτρέπεται η ολοσχερής κατάργησή τους, αλλά ούτε και ο αδικαιολόγητος δραστηκός περιορισμός τους.

Αντίθετα σχετικά με το δικαίωμα στην υγεία το οποίο κατοχυρώνεται συνταγματικά με το άρθρο 21 παρ. 3 του Συντάγματος, η ελληνική νομολογία έχει

⁵⁰ Βλ. σχετικώς, ΣτΕ (Ολ.) 5024/1987, 2689/1993, 2197/2010.

⁵¹ Γ.Κατρούγκαλου, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, ό.π., σελ.672.

⁵² Σ.Κτιστάκη, ό.π., σελ.486.

⁵³ Βλ. απόφαση ΣτΕ 1133/1983, η πρόσφατη ΣτΕ(Ολ.) 2204/2010.

αποφανθεί πως δεν θεμελιώνεται «κοινωνικό κεκτημένο» από τη συνταγματική διάταξη. Η θεωρία δέχεται την υποχρέωση του κράτους για θετικές ενέργειες, ότι δηλαδή υπάρχει συνταγματική επιταγή προς το νομοθέτη να παίρνει μέτρα προστασίας της υγείας και κυρίως να παρέχει υγειονομικές φροντίδες στο υψηλότερο επίπεδο⁵⁴. Αλλά και η νομολογία μέσω της απόφασης 400/1986 του Συμβουλίου της Επικρατείας δέχεται ότι η παράγραφος 3 του άρθρου 21 του Συντάγματος «ιδρύει ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση του κράτους για τη λήψη θετικών μέτρων για την προστασία της υγείας των πολιτών». Παράλληλα, η θεωρία και η νομολογία αποδέχονται ότι το άρθρο 21 παρ.3 του Συντάγματος χρησιμοποιεί τον όρο υγεία χωρίς άμεση ή έμμεση αναφορά στην προστατευόμενη αξία, ώστε αδέσμευτος ο νομοθέτης να επιλέγει τα μέσα προστασίας που υλοποιούν τη μέριμνα του κράτους. Έτσι, ο συνταγματικός νομοθέτης δημιουργεί τα πλαίσια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί ο κοινός νομοθέτης για τη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής, ανάλογα με τα κοινωνικοοικονομικά. Σε απόφασή του το Συμβούλιο της Επικρατείας το 2009 οριοθέτησε τα πλαίσια στα οποία μπορεί να κινηθεί ο κοινός νομοθέτης⁵⁵ υποστηρίζοντας ότι «το κράτος και οι οργανισμοί κοινωνικών ασφαλίσεων υποχρεούνται να παρέχουν στα ασφαλιζόμενα πρόσωπα υπηρεσίες υγείας υψηλού επιπέδου, οι οποίες πρέπει να καλύπτουν πλήρως τις ανάγκες διαγνώσεως και θεραπείας των σχετικών παθήσεων, τις χειρουργικές επεμβάσεις, ως και γενικώς τις ανάγκες νοσηλείας των εν λόγω προσώπων». Ωστόσο, επειδή οι υποχρεώσεις του κράτους σχετικά με την προστασία της υγείας υλοποιούνται ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους δεν τίθεται ζήτημα «κοινωνικού κεκτημένου»⁵⁶.

⁵⁴ Ο.π., σελ. 485επ.

⁵⁵ Βλ. απόφαση ΣτΕ(Ολ.) 1188/2009.

⁵⁶ Σ.Κτιστάκη, ό.π.

Κεφάλαιο 2: Το θεσμικό πλαίσιο στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Η κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην ΕΕ έγινε σταδιακά και με αργά βήματα, ωστόσο μέσω των διατάξεων των Συνθηκών αλλά και της ιδιαίτερης συμβολής της νομολογίας, τόσο του Δικαστηρίου της Ένωσης(ΔΕΕ) όσο και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), τα κοινωνικά δικαιώματα αναγνωρίζονται ως θεμελιώδη δικαιώματα σε όλη την Ευρώπη. Αξίζει να σημειωθεί πως ήδη από τη Συνθήκη της Ρώμης γίνεται λόγος για «κοινωνική πολιτική» υπογραμμίζοντας⁵⁷ πως τα κράτη μέλη είναι αποφασισμένα να εξασφαλίσουν με κοινή δράση την οικονομική και κοινωνική πρόοδο⁵⁸. Δύο είναι οι σημαντικότεροι ευρωπαϊκοί άξονες προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: α. το Συμβούλιο της Ευρώπης που καθιέρωσε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και β. Η Ευρωπαϊκή Ένωση που παράγει το πρωτογενές κοινοτικό και τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, στον οποίο η Μεταρρυθμιστική Συνθήκη προσδίδει νομικό κύρος πρωτογενούς δικαίου⁵⁹.

2.1 Η κοινωνική προστασία σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης

Το Συμβούλιο της Ευρώπης ιδρύθηκε το Μάιο του έτους 1949 από δέκα ευρωπαϊκά κράτη ως ένας ευρύς περιφερειακός διεθνής οργανισμός για την διακυβερνητική και κοινοβουλευτική συνεργασία των μελών του. Επιδιώκει την ενότητα των μελών του ώστε να διαφυλαχθούν ευκολότερα οι αρχές που θεωρούνται κοινή τους κληρονομιά και να προωθηθεί η οικονομική και κοινωνική τους πρόοδος. Το Συμβούλιο της Ευρώπης διατηρεί σταθερή την προσήλωσή του στις δημοκρατικές αρχές και δικαιολογημένα θεωρείται ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος πολιτικός διεθνής οργανισμός στην Ευρώπη. Το διαπρεπέστερο και πλέον επιτυχημένο δημιούργημα του Συμβουλίου της Ευρώπης, είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την

⁵⁷ Δεύτερη αιτιολογική σκέψη Συνθήκη της Ρώμης.

⁵⁸ Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, «Η κοινωνική διάσταση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ΕυρΠολ 2/2008, σελ.322 .

⁵⁹ Το ίδιο νομικό κύρος με τις «Συνθήκες» κατά το άρθρο 6 παρ. 1 της ΣΕΕ.

Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, που υπογράφηκε στις 4 Νοεμβρίου 1950 στη Ρώμη.⁶⁰ Η ύπαρξη δικού της δικαιοδοτικού μηχανισμού, γνωστού και ως «Δικαστήριο του Στρασβούργου», αποτελεί ειδοποιό διαφορά μεταξύ της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που διασφαλίζει η ΕΣΔΑ και της αντίστοιχης προστασίας από άλλα διεθνή κείμενα⁶¹.

i. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Η ΕΣΔΑ κατέχει ξεχωριστή θέση στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης εξαιτίας των ελλειμμάτων που φάνηκε να παρουσιάζει τα πρώτα χρόνια η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο εσωτερικό των Κοινοτήτων. Το άρθρο 6 της ΣΕΕ άλλωστε συμπεριλαμβάνει την ΕΣΔΑ στις πηγές των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία η Ένωση διακηρύσσει ότι σέβεται, όπως και ο Χάρτης επιβεβαιώνει τα δικαιώματα που πηγάζουν από τις διατάξεις της⁶². Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου μέσω της διασταλτικής ερμηνείας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου έχει εντάξει τις όποιες κοινωνικές αξιώσεις στα ουσιαστικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται ρητά στη Σύμβαση παρά τις αντίθετες θεωρητικές απόψεις ως προς την επέκταση του πεδίου εφαρμογής της ΕΣΔΑ και στα κοινωνικά δικαιώματα. Το ΕΔΔΑ λοιπόν έδωσε συχνά στη νομολογία του έντονη κοινωνική διάσταση. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω της δυνατότητας άσκησης ατομικών προσφυγών από φυσικά πρόσωπα σε περίπτωση παραβίασης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης μετά την εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων. Ήδη, από το 1979 με τη σημαντικότερη απόφαση *Airey c. Irlande*⁶³ ως προς την κατεύθυνση της σχετικοποίησης του διαχωρισμού κοινωνικών και «παραδοσιακών» δικαιωμάτων⁶⁴, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι μολονότι η ΕΣΔΑ αναφέρεται σε πολιτικά και ατομικά δικαιώματα, ορισμένα από αυτά έχουν προεκτάσεις οικονομικού και

⁶⁰ Η ΕΣΔΑ αποτελείται από 59 άρθρα ωστόσο ο κατάλογος θεμελιωδών δικαιωμάτων συμπληρώθηκε σύντομα μέσω Πρόσθετων Πρωτοκόλλων.

⁶¹ Ε. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 13-17.

⁶² Ε. Σαχπεκίδου, ό.π., σελ.159.

⁶³ Βλ. ΕΔΔΑ απόφαση της 9.10.1979 *Airey c. Irlande*, Serie A, no 32, (αριθμός προσφυγής 6289/73)

⁶⁴ Γ.Κατρούγκαλου, Θεσμοί κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009, σελ.68.

κοινωνικού χαρακτήρα. Ένα κοινωνικό δικαίωμα δηλαδή δεν αποκλείεται από το πεδίο εφαρμογής της ΕΣΔΑ όταν αυτό συνδέεται με ένα από τα ρητώς προστατευόμενα δικαιώματα της Σύμβασης⁶⁵. Παράδειγμα διασταλτικής ερμηνείας ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων προκειμένου να περιληφθούν σε αυτά και σημαντικά κοινωνικά δικαιώματα αποτελεί η απόφαση *Marchx κατά Βελγίου*⁶⁶ στην οποία το ΕΔΔΑ διεύρυνε την προστασία της οικογένειας όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, επιχειρηματολογώντας υπέρ της φυσικής οικογένειας. Όπου δηλαδή αποδεικνύεται η ύπαρξη ενός οικογενειακού δεσμού με ένα παιδί, το κράτος πρέπει να ενεργεί κατά τρόπο που να επιτρέπει στον δεσμό αυτό να αναπτυχθεί και επιπλέον να παρέχει την νομική προστασία που είναι αναγκαία για να καθίσταται εφικτή, και από της γεννήσεως ακόμη, η ενσωμάτωση του παιδιού στην οικογένεια. Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε πως η σχέση μητέρας-παιδιού, ακόμα και χωρίς γάμο, αποτελεί πραγματική οικογένεια και δε διαφοροποιείται σε τίποτα από τη νόμιμη. Συνεπώς, η βιολογική συγγένεια του παιδιού με τη μητέρα που το γέννησε εμπίπτει στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 8 παρ.1. Επίσης, με τη σταδιακή νομολογιακή διεύρυνση της έννοιας της ιδιοκτησίας στην οποία προσδόθηκε κοινωνικό περιεχόμενο, οι αξιώσεις για κοινωνικές παροχές, λόγω του περιουσιακού τους χαρακτήρα, προστατεύονται και από την ΕΣΔΑ. Η νομολογία⁶⁷ αναγνωρίζει ότι οι αξιώσεις για κοινωνικές παροχές δημιουργούν, υπό προϋποθέσεις, ένα περιουσιακό δικαίωμα προστατευόμενο από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου⁶⁸. Ωστόσο, σχετικά με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση κοινωνικών πολιτικών, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, φαίνεται να υφίσταται ευρύ περιθώριο εκτίμησης το οποίο να απολαμβάνουν τα συμβαλλόμενα κράτη. Ιδιαίτερα για το ύψος της συνταξιοδοτικής παροχής η ΕΣΔΑ δεν θέτει νομοθετικό περιορισμό για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Η απόφαση *Valkov κατά Βουλγαρίας*⁶⁹ αφήνει να

⁶⁵ Σ. Κτιστάκη, «Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα», Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφαλίσεως, τόμος ΝΔ', τεύχος 4/635, Ιούλιος-Αύγουστος 2012, σελ.490

⁶⁶ ΕΔΔΑ, απόφαση της 13ης Ιουνίου 1979, *Marchx κατά Βελγίου* (αριθμός προσφυγής 6833/74, § 31)

⁶⁷ Βλ. ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.09. 1996, *Gaygusuz v. Austria* (αριθμός προσφυγής 17371/90). Στην υπόθεση *Gaygusuz κατά Αυστρίας* το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι το δικαίωμα απολήψεως ασφαλιστικών παροχών επείγουσας ανάγκης, μετά την εξάντληση του επιδόματος ανεργίας, έχει ιδιοκτησιακό χαρακτήρα επειδή το δικαίωμα αυτής της κοινωνικής παροχής είναι συνδεδεμένο με την πληρωμή εισφορών στο ταμείο ασφαλίσεως ανεργίας, προκαταρκτική προϋπόθεση για την καταβολή των παροχών ανεργίας.

⁶⁸ Σ.Κτιστάκη, ό.π, σελ 490-492.

⁶⁹ ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.10.2011, *Valkov and Others v. Bulgaria* (αριθμός προσφυγής 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05 and 2041/05).

διαφανεί η νομολογιακή τάση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου απέναντι στις επιχειρούμενες διαρθρωτικές μεταβολές των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης των κρατών μελών και ιδιαίτερα σε περιόδους δημοσιονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ με αφορμή προσφυγή συνταξιούχων κρατικών υπαλλήλων που παραπονέθηκαν για την επιβολή ανώτατου ορίου στη σύνταξή τους, έκρινε ότι η διάταξη αυτή δεν παραβιάζει το άρθρο 1 του ΠΠΠ αιτιολογώντας πως το θεσπιζόμενο ανώτατο όριο στις συντάξεις γήρατος αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση ενός δημοσίου συμφέροντος, δηλαδή τη δημιουργία πόρων για τη χρηματοδότηση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Ένα ακόμη ζήτημα στο οποίο το ΕΔΔΑ αφήνει περιθώριο εκτίμησης είναι το κοινωνικό δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή κατοικία το οποίο εντάσσεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, που εγγυάται πλήρως την ιδιωτική ζωή κάθε ανθρώπου. Το ΕΔΔΑ χαράσσει μόνο τα άκρα όρια της διακριτικής ευχέρειας αναγνωρίζοντας ότι σε περίπτωση που τα συμβαλλόμενα κράτη δεν διασφαλίσουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο διαβίωσης στα άτομα που ζουν στην επικράτεια τους, συνεπάγεται πιθανή παραβίαση του δικαιώματος για σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όπως κατοχυρώνεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση.

Συμπερασματικά, παρόλο που το προστατευτικό πεδίο της ΕΣΔΑ θεωρείτο ότι κάλυπτε μόνο τα αστικά και τα πολιτικά δικαιώματα με τον ερμηνευτικό δυναμισμό του το Δικαστήριο του Στρασβούργου εισήγαγε τα κοινωνικά δικαιώματα στο προστατευτικό πεδίο της ΕΣΔΑ. Σταδιακά, το ΕΔΔΑ συνέβαλε μέσω την αυτόνομης-περιπτώσιολογικής ερμηνευτικής προσέγγισης των εννοιών της ΕΣΔΑ στην αναγνώριση της ουσιαστικής προστασίας των δικαιωμάτων⁷⁰. Η ΕΣΔΑ είναι ένα κείμενο «ζωντανό» (living instrument) με προοδευτικό και προπάντων ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Για αυτό τον λόγο το ΕΔΔΑ έχει ως βασική αρχή την διορθωτική και δυναμική εξελικτική ερμηνεία της ΕΣΔΑ. Σύμφωνα με αυτήν η νομολογία δεν πρέπει να μένει στάσιμη αλλά να πορεύεται με δυναμικό τρόπο ικανοποιώντας τις εξελισσόμενες κοινωνικοπολιτικές ανάγκες και να ανταποκρίνεται στο σύγχρονο πνεύμα των διεθνών αλλαγών και της εκάστοτε εποχής, υπηρετώντας πάντα τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες του ατόμου πέρα από κρατικές σκοπιμότητες και συμφέροντα των χωρών.

⁷⁰ Σ.Κτιστάκη ό.π, σελ.490.

ii. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης αποτελεί σήμερα το διεθνές συμβατικό κείμενο με τον πληρέστερο κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων στον κόσμο. Συνομολογήθηκε από τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης και υπογράφηκε στο Τορίνο το 1961, τέθηκε σε ισχύ τον Φεβρουάριο του 1965 και αναθεωρήθηκε το 1996. Ο ΕΚΧ είναι για τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, ό,τι και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Για πολλά χρόνια ήταν παραγκωνισμένος. Όμως κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται στους κόλπους του Συμβουλίου της Ευρώπης μια προσπάθεια αναβάθμισής του. Έτσι, το 1988 υπογράφηκε το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο του Χάρτη⁷¹, το οποίο εμπλούτισε το περιεχόμενό του με τέσσερα νέα δικαιώματα⁷². Το 1991 υιοθετήθηκε το Δεύτερο Πρόσθετο Πρωτόκολλο του ΕΚΧ, που αναβάθμισε το σύστημα ελέγχου του που βασιζόταν στην κατάθεση περιοδικών εκθέσεων από τα κράτη. Το 1995 υπογράφηκε το τρίτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο του Χάρτη, το οποίο εμπλούτισε το σύστημα ελέγχου του με την καθιέρωση του θεσμού των συλλογικών καταγγελιών ενώ το 1996 υιοθετήθηκε ο Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, που τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 1998. Το τελευταίο αυτό κείμενο κωδικοποίησε τα δικαιώματα που είχαν καθιερώσει ο αρχικός ΕΚΧ του 1961 και το Πρωτόκολλο του 1988, και υποκατέστησε τα δύο αυτά διεθνή κείμενα, έτσι ώστε τα κράτη-μέλη που τον επικυρώνουν να μη δεσμεύονται από αυτά⁷³. Η Ελλάδα έχει επικυρώσει τον ΕΚΧ του 1961 με τον ν. 1426/1984, καθώς και τα Πρωτόκολλα του 1988 και 1995 με τον ν. 2595/1998. Ωστόσο, μέχρι πρόσφατα όπου κατατέθηκε Σχέδιο νόμου κύρωσης του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη η Ελλάδα παρά τις πιέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν είχε προβεί σε προηγούμενες ενέργειες για την επικύρωση του Αναθεωρημένου Κοινωνικού Χάρτη του 1996. Σύμφωνα με το Σ/Ν κύρωσης του Αναθεωρημένου

⁷¹ Τέθηκε σε ισχύ στις 4.9.1992

⁷² Το δικαίωμα μη διάκρισης με βάση το φύλο στον τομέα της απασχόλησης, το δικαίωμα ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων, το δικαίωμα συμμετοχής των εργαζομένων και των εκπροσώπων τους στον προσδιορισμό και στη βελτίωση των όρων εργασίας στην επιχείρηση, και, τέλος, το δικαίωμα των ηλικιωμένων ατόμων για κοινωνική προστασία.

⁷³ Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους», Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου τεύχος 3/2013 σ. 135 επ.

ΕΚΧ που τέθηκε υπόψη της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, η Πολιτεία κυρώνει τον Αναθεωρημένο ΕΚΧ ως προς μια μεγάλη πλειοψηφία διατάξεων του⁷⁴. Τα δικαιώματα που εμπεριέχει ο ΕΚΧ, τόσο στην αρχική όσο και στην αναθεωρημένη εκδοχή του, εντάσσονται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα «εργασιακά δικαιώματα», που προστατεύουν την απασχόληση και τον εργαζόμενο στη σχέση του με τον εργοδότη, ενώ η δεύτερη κατηγορία εμπεριέχει τα λεγόμενα δικαιώματα «κοινωνικής συνοχής», τα οποία τείνουν να εξασφαλίσουν την κοινωνική προστασία του συνόλου του πληθυσμού ανεξάρτητα από οποιαδήποτε επαγγελματική δραστηριότητα ή σχέση. Τα εργασιακά δικαιώματα που περιλαμβάνει ο Αναθεωρημένος ΕΚΧ κατατάσσονται σε τρεις υποκατηγορίες ανάλογα με τις πτυχές της επαγγελματικής ζωής στις οποίες αφορούν. Η πρώτη υποκατηγορία σχετίζεται με την πρόσβαση στην επαγγελματική δραστηριότητα⁷⁵, η δεύτερη υποκατηγορία εργασιακών δικαιωμάτων προστατεύει τον εν ενεργεία εργαζόμενο⁷⁶ και τέλος η τρίτη υποκατηγορία εργασιακών δικαιωμάτων, εγγυάται τη συμμετοχή των εργαζομένων στις συλλογικές διαδικασίες με την κατοχύρωση πέντε δικαιωμάτων⁷⁷. Όπως φαίνεται όμως από το Σ/Ν κύρωσης του Αναθεωρημένου ΕΚΧ η Πολιτεία αποδέχεται με επιφύλαξη το άρθρο 5 (συνδικαλιστικό δικαίωμα) όπως επίσης και τις διατάξεις της §4 του άρθρου 3 (προώθηση υπηρεσιών επαγγελματικής υγιεινής προληπτικού και συμβουλευτικού χαρακτήρα), της §12 του άρθρου 19 αλλά και της §3 του άρθρου 27, καθώς και τα άρθρα 6, 24 (προστασία σε περιπτώσεις λύσεις της εργασιακής σχέσης) και 31 (δικαίωμα στη στέγαση). Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό η ευελιξία του ΕΚΧ δηλαδή ότι επιτρέπει στα συμβαλλόμενα κράτη που τον επικυρώνουν να δεσμευτούν για ορισμένα μόνο από τα κοινωνικά δικαιώματα που κατοχυρώνει. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί ενδεχομένως

⁷⁴ Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παρατηρήσεις και προτάσεις σχετικά με το Σχέδιο νόμου «Κύρωση Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη», Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νο 57/2013, σελ.121 επ.

⁷⁵ Περιλαμβάνει το δικαίωμα εργασίας (άρθρο 1), τα δικαιώματα επαγγελματικού προσανατολισμού και επαγγελματικής εκπαίδευσης (άρθρα 9 και 10), καθώς και το δικαίωμα άσκησης επικερδούς δραστηριότητας στο έδαφος των κρατών-μελών (άρθρο 18).

⁷⁶ Μεταξύ άλλων περιλαμβάνει το δικαίωμα για δίκαιες συνθήκες εργασίας (άρθρο 2), το δικαίωμα υγιεινής και ασφάλειας στον χώρο εργασίας (άρθρο 3), το δικαίωμα για δίκαιη αμοιβή (άρθρο 4), του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλεια (άρθρο 12), καθώς και το δικαίωμα σεβασμού της αξιοπρέπειας στην εργασία (άρθρο 26).

⁷⁷ Το συνδικαλιστικό δικαίωμα (άρθρο 5), το δικαίωμα συνδικαλιστικής διαπραγμάτευσης και εργατικού αγώνα (άρθρο 6), το δικαίωμα πληροφόρησης και διαβούλευσης για γενικά ζητήματα (άρθρο 21) και για ζητήματα σχετικά με τις συλλογικές απολύσεις (άρθρο 29), και το δικαίωμα συμμετοχής στον προσδιορισμό και στη βελτίωση των όρων εργασίας στον χώρο δουλειάς (άρθρο 22).

την επιφύλαξη της ελληνικής κυβέρνησης για τα δικαιώματα συνδικαλιστικής ελευθερίας και συλλογικής διαπραγμάτευσης που κατοχυρώνονται στα άρθρα 5 και 6 του ΕΚΧ όπως αναφέρθηκε ανωτέρω. Η συγκεκριμένη ευελιξία που παρουσιάζει ο ΕΚΧ είναι ίσως και η σοβαρότερη κριτική που έχει δεχθεί, καθώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν παράγει νομικές δεσμεύσεις, αλλά θέτει απλώς κατευθυντήριες γραμμές. Παρατηρείται λοιπόν πως τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται συνήθως για ανώδυνα από την άποψη του κόστους δικαιώματα, και σε συνδυασμό με τον μη δικαστικό χαρακτήρα⁷⁸ των δικαιωμάτων που εμπεριέχει ο ΕΚΧ αφήνεται ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα συμβαλλόμενα μέρη για το αν επιθυμούν να προστατέψουν ένα κοινωνικό δικαίωμα και αν τελικά η δυνατότητα εξεύρεσης κρατικών οικονομικών πόρων επιτρέπει την εισαγωγή του κοινωνικού δικαιώματος στον κατάλογο. Ωστόσο σύμφωνα με το προοίμιο του ΕΚΧ τα κράτη συμφωνούν για το περιεχόμενο διατάξεων που δεσμεύουν τα συμβαλλόμενα μέρη, διάταξη που αποτελεί κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός διεθνούς κειμένου ως «συνθήκης», επομένως ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης συνιστά ένα δεσμευτικό νομικό κείμενο που παράγει διεθνείς υποχρεώσεις για τα κράτη που το έχουν επικυρώσει.

⁷⁸ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων είναι υποχρεωμένη να υπενθυμίσει ότι τα κράτη-μέλη ανέλαβαν την υποχρέωση να επιδιώκουν με όλα τα κατάλληλα μέσα την επίτευξη των συνθηκών. Πρόκειται δηλαδή για ένα υπερεθνικό όργανο ελέγχου της συμμόρφωσης των ευρωπαϊκών κρατών στις διατάξεις του ΕΚΧ. Πρόσφατα μάλιστα εκδόθηκαν δύο σημαντικές αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΕΚΔ), οι οποίες έκριναν βάσιμες επί της ουσίας τις υπ' αριθ. 65 και 66/21.2.2011 συλλογικές προσφυγές που είχαν ασκήσει ενώπιον της δύο αντιπροσωπευτικές ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις: η ΓΕΝ.Ο.Π./Δ.Ε.Η. και η Α.Δ.ΕΔ.Υ. Βλ. σχετικά σε Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παρατηρήσεις και προτάσεις σχετικά με το Σχέδιο νόμου «Κύρωση Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη», Δικαιώματα του Ανθρώπου, Νο 57/2013, σελ.121 επ.

2.2 Η Κοινωνική προστασία σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης

i. Το πρωτογενές δίκαιο

Με την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων διαμορφώθηκε παράλληλα προς τις επιμέρους εθνικές έννομες τάξεις, μια κοινοτική έννομη τάξη⁷⁹. Εύλογα ανέκυψε το ερώτημα αν υφίστανται οι αναγκαίες εγγυήσεις, τις οποίες συναντά κανείς στις παραδοσιακές έννομες τάξεις των σύγχρονων δημοκρατικών κρατών. Οι εγγυήσεις που συνοδεύουν την άσκηση των κρατικών αρμοδιοτήτων οποιασδήποτε σύγχρονης δημοκρατικής χώρας, είναι η διάκριση των εξουσιών και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁸⁰. Στην αρχή της Ευρωπαϊκής έννομης τάξης παρατηρείται απουσία ενός κοινοτικού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για δημοκρατικό έλλειμμα⁸¹. Εξαιτίας αυτής της θεσμικής αδυναμίας το κοινοτικό έργο αντιμετώπισε μεγάλη αμφισβήτηση. Ωστόσο βασικός στόχος της Ευρωπαϊκής ενοποίησης ήταν η δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς χωρίς εσωτερικά σύνορα και ίσως έτσι να δικαιολογείται πως ακόμη και οι πρώτες προσπάθειες των κοινωνικών πολιτικών είχαν σκοπό την αντιμετώπιση δυσλειτουργιών κατά την πορεία προς την κοινή αγορά⁸², όπως είναι η απαγόρευση διακρίσεων λόγω ιθαγένειας (άρθρο 6 ΣυνθΕΟΚ) η διάκριση με βάση το φύλο και η πρόσθετη αρμοδιότητα για κατοχύρωση της ισότητας ευκαιριών και ίσης μεταχείρισης των φύλων στον τομέα της απασχόλησης (άρθρο 119 ΣυνθΕΟΚ). Παρότι από νωρίς το Δικαστήριο οδηγήθηκε στην παραδοχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου και του αμέσου αποτελέσματος των κοινοτικών πράξεων κάνοντας ανοιχτά λόγο για μια υπερεθνική έννομη τάξη⁸³, τα εθνικά δικαστήρια (κυρίως τα συνταγματικά) φάνηκαν απρόθυμα να αποδεχθούν την υπεροχή του ευρωπαϊκού δικαίου ενόψει της έλλειψης

⁷⁹ Βλ. *Costa v ENEL*, ΔΕΚ, 15.7.1964, 6-64, ελλΣυλλ 1954-1964, 1191 επ.

⁸⁰ Ε.Σαχπεκίδου, *ό.π.*, σελ.55

⁸¹ Βλ. μεταξύ άλλων σε Ξ.Κοντιάδη, *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2006, σελ.163επ. και σελ.239-242 και σε Γ.Παπαδημητρίου, *Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σελ.23.

⁸² Γ.Κατρούγκαλου, «*Η Κοινωνική Ευρώπη*» μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: *Πραγματικότητα, όραμα ή αντικατοπτρισμός;*», *ΕυρΠολ* 2/2008, σελ. 352.

⁸³ *Costa v ENEL*, ΔΕΚ, 15.7.1964, 6-64, ελλΣυλλ 1954-1964

προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η υπόθεση που αποτελεί σημείο αναφοράς στα ζητήματα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο κοινοτικό δίκαιο, είναι η *Internationale Handelgesellschaft*, γνωστή ως υπόθεση «*Solange*» με την οποία το Δικαστήριο αποδέχεται ότι οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις αποτελούν τμήμα του κοινοτικού δικαίου και ορίζει το ΔΕΚ ως τον φυσικό δικαστή για τον έλεγχο νομιμότητας μιας πράξης του κοινοτικού δικαίου⁸⁴. Μετά την υπόθεση «*Solange*», τα κοινοτικά όργανα ενέτειναν τις προσπάθειες για αποτελεσματικότερη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ξεχωριστή είναι η συμβολή του ΔΕΚ, το οποίο με επιμονή και συνέπεια συνέχισε τη διαμόρφωση του άγραφου καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων, εμπνεόμενο κυρίως από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών ως «γενικές αρχές» του κοινοτικού δικαίου και από την ΕΣΔΑ. Η προσπάθεια αυτή αναγνωρίστηκε με επίσημο τρόπο πρώτον με την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου γνωστή ως «*Solange II*»⁸⁵ με την οποία αποδέχεται την απόφαση του ΔΕΚ και δεύτερον το ίδιο το ΕΔΔΑ διακήρυξε ότι η διασφαλιζόμενη από το ΔΕΚ κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι ισοδύναμη προς την έννομη προστασία στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ⁸⁶. Επόμενος σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσω της νομολογίας του ΔΕΚ είναι η απόφαση «*Defrenne κατά Sabenna*»⁸⁷ στην οποία αναγνωρίστηκε η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών αλλά και οι συνθήκες υγιεινής στον εργασιακό χώρο. Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι κοινωνικές διατάξεις του αρ.117 της ΣυνθΕΚ έχουν δεσμευτική ισχύ και αυτοτελές κανονιστικό περιεχόμενο, χωρίς όμως να είναι δυνατό, πέραν της ερμηνευτικής τους χρήσης, να αντληθούν - δυνάμει αυτών - δεσμευτικοί κανόνες κοινωνικής πολιτικής⁸⁸. Η παραπάνω, έστω επιφυλακτική, στάση του Δικαστηρίου χαρακτηρίζεται ως άκρως σημαντική προκειμένου να αυτονομηθεί η κοινωνική από την οικονομική πολιτική της ένωσης.

Επιχειρώντας μια σύντομη ανασκόπηση στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε επίπεδο Συνθηκών⁸⁹, παρατηρείται μια πρώτη βάση για ρυθμίσεις κοινωνικής πολιτικής στα άρθρα 48 ως 51 της Συνθήκης της Ρώμης τα οποία ορίζουν

⁸⁴ *Internationale Handelgesellschaft*, ΔΕΚ, 17.12.1970, υπόθεση 11-70, Συλλ. 1970.1125, (ελλ.Συλλ. 1969-1971.729)σκέψη §3 και 4.

⁸⁵ BVerfGE 73,339 (*Solange II*)

⁸⁶ ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.9.2001 *Bosphorus Hava Yollari/Ιρλανδίας*, (αριθμός προσφυγής 45036/98)

⁸⁷ *Defrenne v. Sabena*, ΔΕΚ, 8.4.1976, 43-75, Συλλ. 455.

⁸⁸ Γ.Κατρούγκαλου, «*Η Κοινωνική Ευρώπη*» μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: *Πραγματικότητα, όραμα ή αντικατοπτρισμός;*», ό.π., σελ.357.

⁸⁹ Ιδρυτικών και τροποποιητικών Συνθηκών(ΕΕΠ, Μάαστριχτ, Αμστερντάμ, Νίκαιας).

την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων και την κατάργηση διακρίσεων με κριτήριο την εθνικότητα στα κράτη μέλη σε ζητήματα απασχόλησης, αμοιβών και λοιπών όρων εργασίας. Στη συνέχεια, με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη επεκτάθηκαν οι αρμοδιότητες στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Το σημαντικό που άλλαξε ήταν πως η λήψη των αποφάσεων στους τομείς της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων θα γινόταν πλέον με ειδική πλειοψηφία και όχι με ομοφωνία⁹⁰ και ανήγαγε επίσης την οικονομική και κοινωνική συνοχή σε στόχο της Κοινότητας⁹¹. Στη Συνθήκη του Μάαστριχτ έγινε ρητή παραπομπή στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών⁹². Η Συνθήκη του Άμστερνταμ έκανε ένα βήμα ακόμη στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων. Στο προοίμιό της τα κράτη μέλη επιβεβαίωσαν την προσήλωσή τους στα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως ορίζονται από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 και τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων⁹³. Σημαντική προσθήκη της Συνθήκης του Άμστερνταμ ήταν επίσης η θεσμοθέτηση της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού που αποτελεί μείζονα καινοτομία καθώς ο πρώτος τομέας που εφαρμόστηκε η ΑΜΣ ήταν ο τομέας της απασχόλησης και έκτοτε επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς⁹⁴. Ενώ ο χαρακτήρας της ΑΜΣ είναι μη δεσμευτικός, αποτελεί αξιόλογο συμπληρωματικό εργαλείο στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Αλλά και η Συνθήκη της Νίκαιας περιέλαβε ορισμένες νέες διατάξεις, οι οποίες συνέβαλλαν στην προώθηση της κοινωνικής πολιτικής. Ο «Χάρτης» ως γνωστόν, συντάχθηκε και διακηρύχθηκε στη Νίκαια στις 7 Δεκεμβρίου 2000, μέσω μιας ιδιαίτερης Συνταγματικής Συνέλευσης, χωρίς, ωστόσο, να συμπεριληφθεί στο κείμενο της ομώνυμης Συνθήκης⁹⁵. Το Δεκέμβριο όμως του 2007 ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων,

⁹⁰ Άρθρο 118^α ΣΕΚ.

⁹¹ Π. Καζάκου, «Η κοινωνική διάσταση στην Ένωση: Ένα σύντομο χρονικό», ΕυρΠολ 2/2008, σελ.299επ., Γ. Κατρούγκαλου, Θεσμοί κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009, σελ.95.

⁹² Τ. Ηλιοπούλου Στράγγα, «Η κοινωνική διάσταση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ΕυρΠολ 2/2008, σελ.322επ.

⁹³ Το 1989 υπογράφηκε ο Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων από 11 κράτη μέλη εκτός του Ηνωμένου Βασιλείου.

⁹⁴ Βλ. σχετικώς σε Π.Καζάκου, ό.π, σελ.300 και σε F. Scharpf, “The European Social Model. Copying with the challenges of diversity”, JCMS:Journal of Common Market Studies, 2002, Vol. 40, Issue 4, pp645-670, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-5965.00392/abstract>

⁹⁵ Το Ηνωμένο Βασίλειο προέβαλε αντιρρήσεις καθώς υποστήριζε την ύπαρξη του Χάρτη μόνο ως πολιτική διακήρυξη βλ. σχετικώς σε David Anderson Q.C. & Cian C. Murphy, “The Charter of

όπως τροποποιήθηκε, αποτέλεσε το ισχύον σήμερα κείμενο, στο οποίο η Συνθήκη της Λισαβόνας προσέδωσε νομικό κύρος πρωτογενούς δικαίου (το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες κατά το άρθρο 6 παρ. 1 της ΣΕΕ). Στην παρ.2 του άρθρου 6 ορίζεται και η προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, διάταξη η οποία συμβολίζει τη διάθεση για εξασφάλιση της βέλτιστης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την ενωσιακή έννομη τάξη. Όπως υποστηρίζει και ο Jürgen Habermas⁹⁶ το δημοκρατικό έλλειμμα μπορεί να επιλυθεί αν η Ευρώπη υπηρετεί τον ιδιαίτερο και αλληλέγγυο τρόπο ζωής που έχει διαμορφώσει και αν καταφέρει να υπερασπίσει το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο.

ii. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην προσπάθεια της να αντιμετωπίσει την αμφισβήτηση που είχε δημιουργηθεί από την απουσία ενός δεσμευτικού καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων, εκπόνησε τον Χάρτη Θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως αποφασίστηκε από τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων στις συνόδους κορυφής της Κολωνίας (Ιούνιος 1999) και του Τάμπερε (Οκτώβριος 1999). Το εγχείρημα ανατέθηκε σε ένα ειδικό σώμα 62 ατόμων, που ονομάστηκε «Συνέλευση»⁹⁷. Ο Χάρτης έγινε δεκτός (όπως αναφέρθηκε ανωτέρω 2.2i) από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας τον Δεκέμβριο του 2000 και αποτέλεσε αντικείμενο πανηγυρικής διακήρυξης εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής. Ως πηγή του Χάρτη χρησιμοποιήθηκαν τόσο οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, όσο και σημαντικές πράξεις Διεθνούς Δικαίου, ιδίως η ΕΣΔΑ και τα Πρωτόκολλά της. Ο Χάρτης περιλαμβάνει θεμελιώδη δικαιώματα ατομικά, πολιτικά τα οποία είναι συνδεδεμένα με την ιθαγένεια της Ένωσης και κοινωνικά. Είναι χωρισμένος σε έξι ενότητες: αξιοπρέπεια (άρθρα1-5), ελευθερία

Fundamental Rights: History and prospects in Post –Lisbon Europe”, European University Institute Working Papers, Department of Law 2011/08, p.4 and 9-12, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/17597/LAW_2011_08.pdf?sequen

⁹⁶ J. Habermas, «Η εποχή των μεταβάσεων», μτφ. Μαρία Τοπάλη, Ελίζα Παπαδάκη, εκδόσεις Scripta Αθήνα, 2006, σελ.146-178.

⁹⁷ Ε.Σαχπεκίδου, ό.π, σελ.94επ. και Λ. Παπαδοπούλου, «Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη», Το Σύνταγμα, Τεύχος 6/2001, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/item.php?id=458>

(άρθρα 6-19), ισότητα (άρθρα 20-26), αλληλεγγύη (άρθρα 27-38), δημοκρατία (άρθρα 39-46) και δικαιοσύνη (άρθρα 47-50). Ο Χάρτης, κατοχυρώνει μεταξύ ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων και μια σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων και εγγυήσεων, που επί τω πλείστον περιλαμβάνονται στην ενότητα «Αλληλεγγύη». Ωστόσο, υπήρξαν επιφυλάξεις εκ μέρους των κρατών μελών για την υιοθέτηση ενός καταλόγου κοινωνικών δικαιωμάτων, έτσι εκτός από την Πολωνία και το Ηνωμένο Βασίλειο όπως προαναφέρθηκε, οι Σουηδοί εξέφρασαν τον φόβο, ότι το υψηλό επίπεδο κοινωνικών παροχών θα προσέκρουε σε ενδεχόμενη καθιέρωση ενός ελαχίστου δεσμευτικού επιπέδου κοινωνικής προστασίας. Ενώ οι Γάλλοι δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν ένα Χάρτη χωρίς ένα σημαντικό αριθμό κοινωνικών δικαιωμάτων. Προκειμένου να δοθεί μια λύση ώστε να εξουδετερωθούν οι ανησυχίες των κρατών μελών, δημιουργήθηκαν «οι περιορισμοί δικαιωμάτων του Χάρτη» δια της παραπομπής στις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές και μέσω προσθηκών που χαρακτηρίστηκαν ως συντακτικές προσαρμογές⁹⁸.

Σύμφωνα με το άρθρο 51 παρ.1 τα δικαιώματα που περιλαμβάνονται στον Χάρτη απευθύνονται στα όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και στα κράτη μέλη, τα οποία και δεσμεύουν, μόνον όταν αυτά εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ από τη διακήρυξή του στη Νίκαια το 2000, πριν καν ενσωματωθεί στο Σχέδιο Συνταγματικής Συνθήκης, και εν συνεχεία αποκτήσει την ίδια νομική ισχύ με τις Συνθήκες, από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας, παρόλο που αποτελούσε τυπικά μια πολιτική διακήρυξη και δεν είχε νομική δεσμευτικότητα, εντούτοις, στην πράξη, ανέπτυξε μια προενέργεια, δημιουργώντας κάποιες έμμεσες συνέπειες. Τον Χάρτη επικαλέστηκαν ήδη από τη διακήρυξή του, το 2000, Γενικοί Εισαγγελείς του ΔΕΚ, το Πρωτοδικείο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΠΕΚ), όργανα της Ένωσης, όπως ο ευρωπαϊός νομοθέτης καθώς και Δικαστές του ΕΔΔΑ και στη συνέχεια το ίδιο το ΕΔΔΑ, ακόμη και εθνικά δικαστήρια. Σημαντικές είναι οι αποφάσεις *Viking Line*⁹⁹ και *Laval*¹⁰⁰ για το λόγο ότι αναφέρονται στο αμιγώς κοινωνικό δικαίωμα διαπραγμάτευσης και συλλογικής δράσης συμπεριλαμβανομένου και το δικαίωμα της απεργίας. Το Δικαστήριο σύμφωνα με τη σκέψη 43 (της απόφασης *Viking Line*) αναγνώρισε το δικαίωμα ανάληψης συλλογικής δράσης συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος της απεργίας,

⁹⁸ Τ.Ηλιοπούλου-Στράγγα, ό.π, σελ.334επ.

⁹⁹ *Viking Line*, ΔΕΚ, 11.12.2007, Συλλογή της Νομολογίας 2007 I-10779.

¹⁰⁰ *Laval*, ΔΕΚ, 12.12.2007, Συλλογή της Νομολογίας 2007 I-11767.

όπως κατοχυρώνεται σε διάφορα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα, συμπεριλαμβανομένου και του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Στις ίδιες διαπιστώσεις καταλήγει και στην απόφαση *Laval*¹⁰¹. Μέσω της αναγνώρισης των παραπάνω κοινωνικών δικαιωμάτων, έγινε ένα επιπλέον βήμα για την πορεία προς τη δεσμευτικότητα του Χάρτη καθώς αξιοσημείωτο είναι πως οι παραπάνω αποφάσεις πραγματοποιήθηκαν πριν την κύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας. Η πρόοδος προς την βελτίωση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων επισφραγίστηκε με την αναγωγή του Χάρτη σε νομικά δεσμευτικό κείμενο ίδιας τυπικής ισχύος με τις Συνθήκες, καθώς με την εξασφάλιση ενός επιπέδου διαφάνειας, σαφήνειας και ασφάλειας δικαίου στον τομέα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενισχύεται η δημοκρατική νομιμοποίηση της ΕΕ και προωθείται αποφασιστικά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση¹⁰². Ο Χάρτης καθίσταται μέρος του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης και επιτελεί πλέον την εξής τριπλή λειτουργία. Πρώτον, αποτελεί βοήθημα για την ερμηνεία του δικαίου εν γένει καθώς τόσο το παράγωγο δίκαιο της Ένωσης όσο και το εθνικό δίκαιο, το οποίο εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Ευρωπαϊκού δικαίου, πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως των διατάξεων του Χάρτη. Δεύτερον, οι διατάξεις του μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση για τον δικαστικό έλεγχο νομοθετικών πράξεων τόσο των οργάνων της Ένωσης όσο και των εθνικών αρχών, όταν αυτές βρίσκονται εντός του πεδίου εφαρμογής του Ευρωπαϊκού δικαίου. Τρίτον, εξακολουθεί να συνιστά πηγή έμπνευσης για την άντληση γενικών αρχών του Ευρωπαϊκού δικαίου. Ταυτόχρονα «αναβαθμίζεται» και η αξία του σε σχέση με το ΔΕΕ, αφού το Δικαστήριο λαμβάνει ως αφετηρία τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Χάρτη, τα εφαρμόζει με βάση την προϋπάρχουσα νομολογία του, καθώς και τη σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και επικαλείται μόνο σε μια δεύτερη φάση και μόνο αν είναι απαραίτητο, τις διατάξεις της ΕΣΔΑ. Ωστόσο, η διάκριση που επιβάλλει το άρθρο 52 παρ. 5 του Χάρτη κάνοντας λόγο για «δικαιώματα» και «αρχές» δημιουργεί περιορισμούς στη δικαστική προστασία διατάξεων που περιέχουν αρχές, καθώς αναφέρει ότι: «Οι διατάξεις του παρόντος Χάρτη που περιέχουν αρχές μπορούν να εφαρμόζονται με

¹⁰¹ Βλ. σχετικώς σε Γ.Κατρούγκαλου, «Το ΔΕΚ ως απορρυθμιστής του εργατικού δικαίου», ΕφημΔΔ 5/2008, σελ.674επ. διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.epkodi.gr/site/index.php/-----articlestable-83/152-2009-06-29-06-12-26>

¹⁰² Β. Σκουρή, «Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», σελ. 2επ, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/html/ent/221/ent.2221.asp>

νομοθετικές και εκτελεστικές πράξεις των θεσμικών και λοιπών οργάνων και οργανισμών της Ένωσης και με πράξεις των κρατών μελών όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης, κατά την άσκηση των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων τους. Η επίκληση των διατάξεων αυτών ενώπιον δικαστηρίου είναι παραδεκτή μόνον για την ερμηνεία των εν λόγω πράξεων και τον έλεγχο της νομιμότητάς τους». Αυτή η διάκριση, «δικαιωμάτων» και «αρχών», αφορά κυρίως τα κοινωνικά δικαιώματα. Η διάκριση αυτή συνεπώς μεταξύ «δικαιωμάτων» και «αρχών» αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά την εφαρμογή και την επίκλησή τους ενώπιον των δικαστηρίων γιατί σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη οι αρχές δεν διαθέτουν άμεση ισχύ όπως τα δικαιώματα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως σύμφωνα με τις επεξηγήσεις του Χάρτη που αφορούν την κρίσιμη παράγραφο 5 του άρθρου 52 του, «οι αρχές δεν θεμελιώνουν ευθεία αξίωση για λήψη θετικών μέτρων από τα όργανα της Ένωσης ή από τις αρχές των κρατών μελών¹⁰³. Παρόλα αυτά, για άλλη μια φορά το Δικαστήριο είναι το αρμόδιο για να διευκρινίσει κάθε φορά την ακριβή φύση και το νομικό καθεστώς των δικαιωμάτων του Χάρτη, δεδομένου ότι τα όρια μεταξύ των δύο είναι ρευστά και οι όροι «δικαίωμα» και «αρχή» χρησιμοποιούνται αδιάκριτα¹⁰⁴ και να εξετάσει κατά πόσο οι κοινωνικές διατάξεις του Χάρτη είναι δυνατόν να γεννήσουν αγωγήμες αξιώσεις.

¹⁰³ Τ.Ηλιοπούλου-Στράγγα, ό.π, σελ. 345.

¹⁰⁴ Γ. Κατρούγκαλου, Θεσμοί κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009, σελ.110.

Μέρος Δεύτερο

Κοινωνικά Δικαιώματα και Μνημόνιο: ένα ζήτημα συνταγματικό, οικονομικό ή πολιτικό;

Κεφάλαιο 3: Οι επιπτώσεις της «μνημονιακής» πολιτικής στα κοινωνικά δικαιώματα στην Ελλάδα ως λύση διεξόδου από την οικονομική κρίση

3.1 Η επέμβαση σε θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα και τα ζητήματα αντισυνταγματικότητας της «μνημονιακής νομοθεσίας»

Σύμφωνα με το άρθρο 136¹⁰⁵ της ΣΛΕΕ ορίζεται η δημοσιονομική πειθαρχία των κρατών μελών της ευρωζώνης και ταυτόχρονα το άρθρο 126 σκοπό έχει την αποφυγή των υπερβολικών ελλειμμάτων. Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με την παράγραφο 9 του άρθρου 126: *«εάν ένα κράτος μέλος επιμένει να μην εφαρμόζει τις συστάσεις του Συμβουλίου, τότε το Συμβούλιο μπορεί να αποφασίσει να ειδοποιήσει το κράτος μέλος να λάβει, εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, μέτρα για τη μείωση του ελλείμματος την οποία το Συμβούλιο κρίνει αναγκαία για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αυτή»*. Σύμφωνα με την παραπάνω διάταξη η Ελλάδα στις 16 Φεβρουαρίου 2010 με απόφαση του Ecofin τέθηκε και τυπικά σε στενή επιτήρηση και κλήθηκε να λάβει μέτρα για τον περιορισμό του ελλείμματος καθώς σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία το δημοσιονομικό έλλειμμα της χώρας ήταν στο 13,6% του ΑΕΠ(2009). Προκειμένου λοιπόν η Ευρωπαϊκή Ένωση να προωθήσει και να ενισχύσει την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και σταθερότητα των τιμών¹⁰⁶, την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας φροντίζει τα κράτη μέλη να μην ξεπερνούν την τιμή αναφοράς για το δημόσιο έλλειμμα η οποία καθορίζεται στο 3% του ΑΕΠ. Επόμενο όμως της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών λιτότητας που υιοθετήθηκαν είναι να πληγούν τα κοινωνικά δικαιώματα της χώρας, δεδομένου ότι η ικανοποίηση ή μη των κοινωνικών δικαιωμάτων συναρτάται άμεσα με τους διαθέσιμους πόρους και με τον βαθμό οικονομικής ανάπτυξης μιας δεδομένης

¹⁰⁵ Πρόσφατα προστέθηκε και η παράγραφος 3 στο άρθρο 136 σύμφωνα με την οποία τα κράτη μέλη με νόμισμα το ευρώ αποφάσισαν να θεσπίσουν έναν μόνιμο μηχανισμό, γνωστό ως Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ).

¹⁰⁶ Βλ. άρθρο 2 ΣΕΕ.

κοινωνίας, επειδή ακριβώς, τα δικαιώματα αυτά συνάπτονται σε μεγάλο βαθμό με παροχές, με την οργάνωση υπηρεσιών και θεσμών που αποβλέπουν στην κάλυψή τους, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω (υπό κεφάλαιο 1.2). Ωστόσο, το επιχείρημα περί του πεπερασμένου των διαθέσιμων πόρων δεν είναι ουδέτερο και απλώς τεχνοκρατικό. Όπως επισημαίνει ο πάρεδρος του ΣτΕ Β.Ανδρουλάκης¹⁰⁷ [ε]ίναι βαθύτατα πολιτικό, και συνδέεται με την εκ μέρους των κρατούντων επιλογή των αναγκών οι οποίες εκάστοτε θα ικανοποιηθούν, αλλά και το εκάστοτε καθοριζόμενο μέγεθος της φορολογικής επιβάρυνσης και τον προσδιορισμό των υποκειμένων της φορολογίας, προκειμένου να εξευρεθούν οι αναγκαίοι πόροι. Ο προεχόντως πολιτικός χαρακτήρας του επιχειρήματος καθορίζει και την έκταση και ένταση του δικαστικού ελέγχου, ο οποίος, επειδή, τελικώς, συνιστά έλεγχο των πολιτικών του δημοκρατικά νομιμοποιούμενου νομοθέτη, δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένος, εκτός εάν δια των επιλογών αυτών θίγεται ο πυρήνας συνταγματικά κατοχυρωμένου κοινωνικού δικαιώματος το οποίο καταλήγει να μην ικανοποιείται καθόλου ή σε ελάχιστο βαθμό, γεγονός που άγει στην αναίρεσή του. Στο πλαίσιο αυτό ερευνάται αν και σε ποιο βαθμό η «μνημονιακή» νομοθεσία θίγει τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων και περιορίζει το δικαίωμα σε αξιοπρεπή διαβίωση.

Θεωρητικές προσεγγίσεις

Το Μνημόνιο Ι τέθηκε σε ισχύ με τον νόμο 3845/2010 ο οποίος, μεταξύ άλλων, στο Παράρτημα ΙΙΙ με τίτλο «Οικονομικές Πολιτικές» δίνονται οι κατευθύνσεις σχετικά με την κοινωνική ασφάλιση στις οποίες περιλαμβάνονται σειρά διαρθρωτικών δημοσιονομικών μεταρρυθμίσεων. Χαρακτηρίζοντας το ισχύον συνταξιοδοτικό σύστημα μη βιώσιμο με κίνδυνο να περιέλθει σε αδυναμία πληρωμών, κρίθηκε αναγκαία η μεταρρύθμιση ώστε να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να τεθεί σε μια υγιή βάση. Στο ίδιο πλαίσιο θεσπίστηκε και ο νόμος 3863/2010 έχοντας ως κύριο στόχο την ανάγκη να αποτραπεί «η κατάρρευση του ασφαλιστικού συστήματος, που συνιστά το θεμέλιο του κοινωνικού κράτους».

¹⁰⁷Β.Ανδρουλάκης, «Μνημόνιο και Κοινωνικά Δικαιώματα» σελ.2, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/>, Μάρτιος 2011.

Επιβεβαιώνοντας τις προθέσεις των συμβαλλόμενων μερών κατά την υπογραφή του Μνημονίου για τον μηχανισμό στήριξης, ο κοινωνικοασφαλιστικός νομοθέτης αποδέχεται ως κύρια αιτία που οδήγησε στην οξεία κρίση όλων των ασφαλιστικών συστημάτων στην Ευρώπη την δημογραφική μεταβολή. Διαπιστώνεται ότι η ραγδαία γήρανση των πληθυσμών και η πλήρης αντιστροφή της ηλικιακής πυραμίδας αναίρεσε τη θεμελιώδη αναλογική σχέση μεταξύ εργαζομένων και συνταξιούχων. Σε συνδυασμό προφανώς και με τη δημοσιονομική κρίση δικαιολογείται η αναγκαιότητα της λήψης μέτρων για τη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος¹⁰⁸. Ακολουθώντας το ίδιο σκεπτικό ρυθμίστηκε και η σταδιακή αύξηση των ορίων ηλικίας και των ετών ασφάλισης που απαιτούνται για τη συνταξιοδότηση λόγω γήρατος των ασφαλισμένων όλων των φορέων κοινωνικής ασφάλισης. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα, και οι εν γένει κοινωνικές παροχές, ανταποδοτικού ή μη χαρακτήρα, εμπίπτουν, ως περιουσιακά δικαιώματα, στο πεδίο προστασίας του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει στα κράτη ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως όταν λαμβάνουν μέτρα κοινωνικής πολιτικής και οργανώσεως των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης. Επειδή, όπως κρίνεται, οι εθνικές αρχές έχουν άμεση γνώση της κοινωνίας και των αναγκών της και, συνεπώς, μπορούν καλύτερα να εκτιμήσουν τι συνιστά δημόσιο συμφέρον σε οικονομικό ή κοινωνικό επίπεδο. Για τον λόγο αυτό το ΕΔΔΑ σέβεται, κατ' αρχήν, την εκ μέρους των Κρατών εκτίμηση των επιταγών του δημοσίου συμφέροντος. Η παραπάνω στάση του ΕΔΔΑ βρίσκει έρεισμα και στη διάταξη του άρθρου 22 παρ. 5 του Σ όπου βασική υποχρέωση του νομοθέτη είναι να διαφυλάξει τον θεσμό, χωρίς να εμποδίζεται να τον αναδιαρθρώνει ή να τροποποιεί ακόμα και επί το αυστηρότερο, τις προϋποθέσεις απονομής των ασφαλιστικών παροχών¹⁰⁹. Υπάρχουν ωστόσο περιοριστικές ρυθμίσεις που προβλέπει το τρίτο άρθρο του ν. 3845/2010 οι οποίες φαίνεται να κρίνονται ως αντισυνταγματικές. Οι περικοπές δηλαδή των επιδομάτων Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας υποστηρίζεται πως είναι προδήλως αντισυνταγματικές και αντίθετες προς το άρθρο 73 παρ. 2 του Σ που επιβάλλει τα νομοσχέδια για τις συντάξεις να είναι ειδικά, με ποινή μάλιστα την

¹⁰⁸ Σ.Κτιστάκη, *Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα* Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), τόμος ΝΔ', τεύχος 4/635 Ιούλιος-Αύγουστος 2012, σελ. 494.

¹⁰⁹ Β.Ανδρουλάκη, ό.π σελ. 5επ.

ακυρότητα¹¹⁰. Επίσης οι διατάξεις των άρθρων 37 παρ.2 και 39 του νόμου 3863/2010 προβλέπουν την απόσυρση του Κράτους από τη συνταγματική του υποχρέωση να εγγυάται τις ασφαλιστικές παροχές και το ασφαλιστικό σύστημα στο σύνολό του ως θεσμική εγγύηση, γεγονός που αποτελεί ιδιαίτερα προβληματική από συνταγματικής πλευράς¹¹¹. Με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για το αν οι σχετικές μειώσεις της ασφαλιστικής προστασίας πλήττουν τον πυρήνα του δικαιώματος, δηλαδή την παροχή σύνταξης που να καλύπτει αξιοπρεπώς τις ανάγκες διαβίωσης.

Ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει από τον νόμο 3845/2010 και έχει εγείρει ερωτήματα για το κατά πόσο τηρεί τις συνταγματικές διατάξεις είναι ο ελάχιστος νόμιμος μισθός όπως καθορίζεται από το δεύτερο άρθρο του παραπάνω νόμου. Το άρθρο αυτό σύμφωνα με τη θεωρία αντικρούει στο δικαίωμα για ίση αμοιβή και ίση εργασία όπως κατοχυρώνονται και στο άρθρο 22 παρ. 1 του Σ που προβλέπει δίκαιες συνθήκες εργασίας. Σύμφωνα με τον συνταγματολόγο Γ. Κατρούγκαλο, το άρθρο 22 παρ.1 και 2 [λ]ειτουργεί όχι μόνον ως κατευθυντήρια διάταξη αλλά και ως γνήσιο υποκειμενικό δικαίωμα που κατοχυρώνει δίκαιες, ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας¹¹². Στον ίδιο νόμο επίσης περιλαμβάνεται στην παρ. 8 του τρίτου άρθρου ρύθμιση για περικοπές αποδοχών και στις ατομικές συμβάσεις εργασίας, με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε αντίθεση με το δικαίωμα στην ελευθερία των συμβάσεων όπως ορίζεται στο άρθρο 5 παρ.1 του Σ. Η διάταξη του νόμου προσκρούει εύλογα και στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ καθώς όπως προαναφέρθηκε στην έννοια της περιουσίας περιλαμβάνονται όχι μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά και τα δικαιώματα «περιουσιακής φύσεως» και τα κεκτημένα «οικονομικά συμφέροντα», εφόσον υπάρχει νόμιμη προσδοκία με βάση το ισχύον δίκαιο και μπορούν δηλαδή να ικανοποιηθούν δικαστικά¹¹³. Συμπεραίνουμε πως οι παραπάνω ρυθμίσεις έχουν εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις στους εργαζόμενους τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα, καθώς και στους συνταξιούχους. Τα ασφαλιστικά και εργασιακά δικαιώματα, ακόμα και στο επίπεδο του συλλογικού εργατικού δικαίου δοκιμάζονται, και βεβαιότητες που είχαν δημιουργηθεί εδώ και πολλά χρόνια, κλονίζονται. Δεν πρόκειται για απλές σημειακές

¹¹⁰ Γ.Κατρούγκαλου, Η κρίση και η διέξοδος, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2012, σελ. 188επ.

¹¹¹ Γ.Κατρούγκαλου, «Το παρασύνταγμα του μνημονίου και ο άλλος δρόμος», ΝοΒ 59/2011, σελ.239.

¹¹² Βλ. Γ.Κατρούγκαλου, Τα Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2006, σελ. 133επ.

¹¹³ Γ.Κατρούγκαλου, «Το παρασύνταγμα του μνημονίου και ο άλλος δρόμος, ό.π, σελ.238-239.

μεταβολές στο εργασιακό ή ασφαλιστικό καθεστώς των πολιτών αλλά πρόκειται για μείζονες ανατροπές οι οποίες μάλιστα γίνονται σε ταχύτατους ρυθμούς¹¹⁴.

Στα πλαίσια της ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας και της αποφυγής μια ενδεχόμενης πτώχευσης κινείται και η δεύτερη δανειακή σύμβαση Μνημόνιο II η οποία περιλαμβάνει το πρόγραμμα ανταλλαγής των ελληνικών ομολόγων (PSI), το πρόγραμμα ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών, αλλά και την εξουσιοδότηση στον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Οικονομικών να υπογράψουν την εν λόγω δανειακή σύμβαση. Στο ίδιο πνεύμα με το Μνημόνιο I ο νόμος 4046/2012 με τον οποίο εγκρίθηκε το δεύτερο Μνημόνιο το οποίο προβλέπει την αναστολή συμφωνιών για αυξήσεις μισθών, παρεμβαίνει στα συλλογικώς συμφωνηθέντα κατώτατα όρια αποδοχών των εργαζομένων που εμπίπτουν στο πεδίο της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, καθώς και στον προσδιορισμό του χρόνου ισχύος συλλογικών συμβάσεων, αλλά και στη ρυθμιστική εμβέλεια της συναινετικής διαιτησίας¹¹⁵. Οι ρυθμίσεις για τη μείωση του κατώτατου μισθού κρίνεται ότι αντίκειται στο άρθρο 22 παρ. 2 και 3 του Σ, το οποίο καθιερώνει το θεσμό της συλλογική αυτονομίας, τη νομική ικανότητα δηλαδή των συνδικαλιστών οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών να καθορίζουν τους όρους εργασίας και τα μεταξύ τους δικαιώματα και υποχρεώσεις, συνάπτοντας με αυτό τον τρόπο συλλογικές συμβάσεις εργασίας οι οποίες σύμφωνα με το άρθρο 23 παρ.1 του Σ έχουν χαρακτήρα κανόνα δικαίου στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής ελευθερίας. Αντίθετη επίσης στο Σύνταγμα αλλά και στο δίκαιο της Ένωσης φαίνεται να είναι και η διάταξη η οποία ρυθμίζει με προεδρικά διατάγματα το ημερομίσθιο για τους νέους ηλικίας κάτω των 25 ετών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας για πρώτη φορά κατώτερο από αυτό που προβλέπει η Ε.Γ.Σ.Σ.Ε. Η ρύθμιση παραβιάζει την αξίωση για ίση εργασία, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 22 παρ. 1 εδάφ. β΄ του Σ, εφόσον οι νέοι θα πληρώνονται λιγότερο για ίδια εργασία. Επίσης κρίνεται αντίθετη στις ρυθμίσεις των Οδηγιών 2000/43/EK και 2000/78/EK¹¹⁶ που απαγορεύουν κάθε δυσμενή διάκριση λόγω ηλικίας στον τομέα της απασχόλησης. Επιπλέον, το Μνημόνιο II προβλέπει την κατάργηση της μονιμότητας στις ΔΕΚΟ και οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου μετατρέπονται σε συμβάσεις αόριστου χρόνου, με

¹¹⁴ Β. Ανδρουλάκη, ό.π σελ.3επ.

¹¹⁵ Σ.Κτιστάκη, ό.π, σελ.498-499.

¹¹⁶ Οι οδηγίες έχουν ενσωματωθεί στην εθνική έννομη τάξη με τον νόμο 3304/2005.

αποτέλεσμα οι συμβάσεις θα μπορούν να λύνονται δίχως δικαιολόγηση. Η ρύθμιση αυτή όμως είναι αντίθετη στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σύμφωνα με τον οποίο κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα προστασίας έναντι της αδικαιολόγητης απόλυσης.

Και το Μνημόνιο ΙΙΙ που ακολούθησε περιλαμβάνει περικοπές αποδοχών συντάξεων, και επιδομάτων. Ο νόμος δηλαδή 4093/2012 επαναλαμβάνει τα μέτρα που είχαν θεσπιστεί με τα δύο προηγούμενα μνημόνια. Επομένως, και οι ρυθμίσεις του τρίτου Μνημονίου έχουν προκαλέσει την αντίδραση του νομικού κόσμου υποστηρίζοντας πως ενώ το άρθρο 106 παρ.1 του Σ ορίζει ότι: *«για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος το κράτος προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη χώρα, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας»* ωστόσο δεν είναι επιτρεπτή η θέσπιση νομοθετικών μέτρων τα οποία, ανεξαρτήτως του επιδιωκόμενου με αυτά σκοπού δημοσίου συμφέροντος, συνεπάγονται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης, δηλαδή καταλήγουν σε αποτέλεσμα ευθέως αντίθετο προς το σκοπό της συνταγματικής διάταξης. Ως σοβαρή διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης πρέπει να νοηθεί εξίσου η δραματική επιδείνωση των συνθηκών κοινωνικής διαβίωσης (όπως αύξηση του αριθμού των ανέργων, αστέγων, όσων διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας κλπ.) όσο και η διατάραξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας (όπως βίαιες ενέργειες διαμαρτυρίας, αύξηση της εγκληματικότητας κλπ.) που απορρέει από την επιδείνωση των κοινωνικών συνθηκών¹¹⁷. Ένα επόμενο επίσης επιχείρημα είναι κατά πόσο οι ρυθμίσεις αυτές σέβονται και τηρούν την αρχή της αναλογικότητας, όπως θα αναφερθεί κατωτέρω (υπό κεφάλαιο 3.2), αλλά και την αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης η οποία σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 106 δεν θα πρέπει να παραγκωνίζεται από την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία. Όπως επισημαίνει και ο Δ.Τσάτσος [η]

¹¹⁷ Κ.Χρυσόγονου και Α.Καϊδατζη, Γνωμοδότηση για τη συνταγματικότητα του σχεδίου νόμου «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016» σελ 3, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/chryssogonos-kaidatzispdf_2012_11_7_19_34_3.pdf

αντισυνταγματική παράλειψη της πολιτείας για την υλοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων εξασθενεί την πολιτική της νομιμοποίηση¹¹⁸.

Νομολογιακή προσέγγιση

Οι επεμβάσεις σε θεμελιώδη δικαιώματα που προκλήθηκαν από την μνημονιακή νομοθεσία, δημιούργησαν ποικίλες αντιδράσεις σχετικά με την νομική φύση του Μνημονίου, την τυπική ισχύ του και τον χαρακτήρα του. Διατυπώθηκαν διαφορετικές γνώμες συνταγματολόγων επί του θέματος, λόγου χάρι ο Κ.Χρυσόγονος κάνει λόγο ακόμη και για de facto εκχώρηση της εξωτερικής οικονομικής κυριαρχίας¹¹⁹ ενώ ο Α.Μανιτάκης δεν θεωρεί ότι η χώρα μας έχει δεχθεί περιορισμούς εξαιτίας του Μνημονίου, καθώς ως κράτος μέλος της Ευρωζώνης η κυβέρνηση έχοντας την πολιτική ευθύνη οφείλει να τηρεί τον ευρωπαϊκό κανόνα της δημοσιονομικής πειθαρχίας στα πλαίσια της κοινής νομισματικής πολιτικής¹²⁰. Η αμφισβήτηση αυτή για τα πρώτα μέτρα εφαρμογής μνημονιακών πολιτικών οδήγησαν έναν μεγάλο αριθμό συλλογικών φορέων και φυσικών προσώπων, με πρωτοβουλία και συντονισμό του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, να προσφύγουν ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας ακύρωση πράξεων περικοπής αποδοχών και επιδομάτων εργαζομένων και συνταξιούχων που είχαν εκδοθεί σε εκτέλεση διατάξεων των νόμων 3833 και 3845/2010¹²¹. Έτσι με την απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 668/2012, το Δικαστήριο εκλήθη να αποφανθεί εάν οι ρυθμίσεις των ανωτέρω νόμων συνιστούν επέμβαση στο θεμελιώδες δικαίωμα της ιδιοκτησίας καθώς κι εάν προσκρούουν σε διατάξεις του ελληνικού Συντάγματος. Αξίζει να σημειωθεί πως ο

¹¹⁸ Δ.Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος, Τόμος Γ', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988 σελ.212.

¹¹⁹ Βλ. Κ.Χρυσόγονου, «*Η χαμένη τιμή της ελληνικής δημοκρατίας, ο μηχανισμός “στήριξης της ελληνικής οικονομίας” από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής*», ΝοΒ Ιούλιος-Αύγουστος 2010, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/xrysogonosxamenitimi.pdf>

¹²⁰ Βλ. Α.Μανιτάκη, «*Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*» ΔτΑ Νο 51/2011, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.constitutionalism.gr/site/wp-content/uploads/2013/08/2013.08_Manitakis_Syntagmatika.zitimata.mnimoniou.DtA2011.pdf

¹²¹ Α.Καϊδατζή, «*Μεγάλη πολιτική και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο Μνημόνιο*», σελ. 3επ, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/466kaidatzismegalipolitikime672012.pdf>

δικαστικός έλεγχος για την επιβολή μέτρων, που στηρίζονται κατ' εξοχήν σε πολιτικά επιχειρήματα, συνιστά στην ουσία έλεγχο της πολιτικής του νομοθέτη, και για το λόγο αυτό, περιορίζεται τόσο η ένταση όσο και η έκταση του δικαστικού ελέγχου, ο οποίος τελικά καταλήγει να είναι οριακός υπό την έννοια ότι ελέγχεται μόνο εάν, με τα επιβαλλόμενα μέτρα, θίγεται ο πυρήνας ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου κοινωνικού δικαιώματος, το οποίο καταλήγει να μην ικανοποιείται καθόλου ή σε ελάχιστο βαθμό, γεγονός που οδηγεί τελικώς και στην ακύρωσή του. Συνεπώς η απόφαση 668/2012 είναι περίπτωση οριακού ελέγχου καθώς στην εν λόγω υπόθεση το ΣτΕ εκλήθη να αποφανθεί επί ζητημάτων τα οποία έχουν προεχόντως πολιτικά επιχειρήματα, που συναρτώνται άμεσα με ζητήματα οικονομικής πολιτικής, και μάλιστα οικονομικής επιβίωσης της Χώρας, συνιστούν δηλαδή ζητήματα «υψηλής πολιτικής». Σχετικά με την απόφαση το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι οι αποδοχές και οι συντάξεις εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ υποστηρίζοντας την αυτόνομη έννοια της περιουσίας, όπως έχει διαμορφωθεί από το ΕΔΔΑ, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και τα ενοχικής φύσεως περιουσιακά δικαιώματα, εφόσον υπάρχει νόμιμη προσδοκία, με επαρκή νομική βάση στο εσωτερικό δίκαιο. Αποδέχεται επίσης ότι συμπεριλαμβάνονται και οι αξιώσεις κοινωνικοασφαλιστικών παροχών τόσο ανταποδοτικού όσο και μη ανταποδοτικού χαρακτήρα. Ωστόσο, από τη στιγμή που δεν υφίσταται δικαίωμα σε μισθό ή σύνταξη συγκεκριμένου ύψους είναι δυνατόν να επιτραπεί διαφοροποίηση του ύψους του μισθού ή της συνταξιοδοτικής παροχής αναλόγως με τις επικρατούσες εκάστοτε συνθήκες. Σύμφωνα με την πλειοψηφία του ΣτΕ τέτοιου είδους διαφοροποίηση συνιστά «επέμβαση σε περιουσιακής φύσεως αγαθό» η οποία πρέπει να δικαιολογείται από λόγους γενικού συμφέροντος¹²². Συμπερασματικά, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι τα μέτρα μείωσης των μισθών και συντάξεων είναι πρόσφορα, αναγκαία και ανάλογα προς τον επιδιωκόμενο σκοπό ενόψει της «οξείας δημοσιονομικής κρίσης» και με δεδομένο ότι τα μέτρα αυτά αποτελούν μόνο «τμήμα ενός ευρύτερου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και προώθησης διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων της ελληνικής οικονομίας, το οποίο, συνολικώς εφαρμοζόμενο, αποσκοπεί τόσο στην αντιμετώπιση της, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της κατάστασης». Με βάση το παραπάνω επιχείρημα

¹²² ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 σκέψη 34-35.

απέρριψε (όπως αναφέρεται στο υπο κεφάλαιο 3.2) και τον ισχυρισμό των αιτούντων περί παραβίασης της αρχής αναλογικότητας με το ενδεχόμενο υιοθέτησης εναλλακτικών ηπιότερων λύσεων. Τέλος, δεν αναγνώρισε παραβίαση της αρχής της ισότητας των δημοσίων βαρών υποστηρίζοντας¹²³ ότι οι ρυθμίσεις περί φορολογικών περαιώσεων απέβλεπαν στην εντός συντόμου χρονικού διαστήματος εισροή εσόδων στο δημόσιο ταμείο για την αποτροπή κινδύνου χρεοκοπίας.

Στην πρόσφατη όμως απόφαση του ΣτΕ (Ολ.) 3354/2013 το Δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματική την πρώτη εφεδρεία στον δημόσιο τομέα που προβλέφθηκε το 2011 με το Μνημόνιο Ι (Ν. 4024/2011) και την υπουργική απόφαση ΔΙΔΑΔ/Φ.26.14/56/ ΟΙΚ.1872/8.11.2011. Το Δικαστήριο κρίνοντας πως η εφεδρεία αντίκειται στο άρθρο 103 του Συντάγματος και στη συνταγματική αρχή της ισότητας απεφάνθη ότι το μέτρο της προσυνταξιοδοτικής διαθεσιμότητας για τους υπαλλήλους του αμιγούς δημόσιου τομέα που απασχολούνται καθαρά με σχέση Δημοσίου Δικαίου κρίνεται αντισυνταγματικό. Όπως επισημαίνεται στην απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ, η απομάκρυνση δημοσίου υπαλλήλου από την υπηρεσία χωρίς τις εγγυήσεις του άρθρου 103 του Συντάγματος, δηλαδή χωρίς προηγούμενη κρίση υπηρεσιακού συμβουλίου, είναι επιτρεπτή μόνο σε δύο περιπτώσεις: Η πρώτη είναι η παύση έπειτα από δικαστική απόφαση και η δεύτερη είναι η αποχώρηση λόγω συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας. Οι σύμβουλοι Επικρατείας έκριναν αντισυνταγματική την εφεδρεία του άρθρου 33 του ν. 4024/2011, καθώς «η μεταβολή στο υπηρεσιακό καθεστώς των δημοσίων υπαλλήλων που έχει ως συνέπειες στην οργάνωση και λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών, αφενός δεν βασίζεται σε προηγούμενο ανακαθορισμό των λειτουργιών του κράτους και τη διοικητική αναδιοργάνωσή του κατ' εκτίμηση των υπηρεσιακών αναγκών με κριτήριο την αποτελεσματικότητα των δημοσίων υπηρεσιών, η δε κατάργηση των νομοθετημένων οργανικών θέσεων δεν επέρχεται ως συνέπεια της αναδιαρθρώσεως και αφετέρου δεν ανάγεται σε πάγια αλλαγή του γενικού καθεστώτος που διέπει τους όρους λύσεως της υπαλληλικής σχέσεως με απόλυση λόγω ορίου ηλικίας και 35ετίας¹²⁴».

Στο Συμβούλιο της Επικρατείας επίσης έχουν προσφύγει η ΓΣΕΕ, ΟΤΟΕ και

¹²³ ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 σκέψη 38.

¹²⁴ ΣτΕ (Ολ.) 3354/2013 σκέψη 7επ.

http://www.constitutionalism.gr/site/wp-content/uploads/2013/10/2013-3354_%CE%A3%CF%84%CE%95_diathesimotita-antisyntagmatikotita.pdf

άλλα σωματεία εργαζομένων για τα μέτρα που επιβλήθηκαν με το Μνημόνιο II. Η ΓΣΕΕ, υποστήριξε ότι με την πράξη του υπουργικού συμβουλίου (6/2012) που υλοποιεί το Μνημόνιο προσβάλλεται ο πυρήνας θεμελιωδών δικαιωμάτων που έχουν υπερνομοθετική ισχύ. Οι νομικοί εκπρόσωποι της ΓΣΕΕ, είχαν υποστηρίξει ότι η επίμαχη υπουργική πράξη προσκρούει σε διεθνείς συμβάσεις εργασίας, σε διατάξεις του Συντάγματος, αλλά και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η Ολομέλεια του ΣτΕ δεν έχει δημοσιεύσει ακόμη την απόφασή της, η οποία φαίνεται να δημιουργεί για πρώτη φορά ένα μεγάλο ρήγμα στις μνημονιακές αποφάσεις, οι οποίες επί της ουσίας κατήργησαν τον προστατευτισμό στα εργατικά δικαιώματα, σε αντίθεση και αναντιστοιχία με το ευρωπαϊκό κεκτημένο, ιδιαίτερα στο «κομμάτι» της ελεύθερης συλλογικής διαπραγμάτευσης, επαναφέροντας την προσφυγή, η οποία είχε καταργηθεί μονομερώς στις διαιτητικές αποφάσεις, αλλά και το ρόλο συνολικά του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ), στη διαμόρφωση των κλαδικών αυξήσεων¹²⁵.

Όσον αφορά στη νομολογία που ανέπτυξε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων όταν κλήθηκε να απαντήσει αν τα μέτρα λιτότητας παραβιάζουν το άρθρο 1 του ΠΠΠ, παρατηρείται πως δικαιολόγησε τα μέτρα για χάρη του δημοσίου συμφέροντος και δεν αναγνώρισε παραβίαση. Πιο συγκεκριμένα στην υπόθεση *Ιωάννα Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*¹²⁶ το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι οι περικοπές που εισήχθησαν με τους επίμαχους νόμους¹²⁷ δεν συνιστούν στέρηση της περιουσίας, αλλά επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος στην περιουσία, η οποία επέμβαση, όμως, προβλέπεται από το νόμο, αποσκοπεί στο δημόσιο συμφέρον και δεν διαταράσσει την δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος και του δικαιώματος σεβασμού στην περιουσία. Επομένως το Δικαστήριο κατέληξε ότι, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, δεν επιβλήθηκε ένα υπερβολικό βάρος στην προσφεύγουσα κρίνοντας ότι η αιτίαση των προσφευγουσών που σχετίζεται με την παραβίαση του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είναι προδήλως αβάσιμη και πρέπει να απορριφθεί, κατ' εφαρμογή του άρθρου 35 παρ. 3α και 4 της ΕΣΔΑ. Τέλος, προδήλως αβάσιμες και απορριπτέες κρίθηκαν και οι λοιπές αιτιάσεις της δεύτερης

¹²⁵ Β.Φωτοπούλου, Α.Βασιλοπούλου, «Σκαλώνει στο Στε το Μνημόνιο 2», Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2013 διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=354820>

¹²⁶ ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.5.2013 *Ιωάννα Κουφάκη κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, (αριθμός προσφυγής 57665/12 και 57657/12)

¹²⁷ ν. 3833/2010, 3845/2010 , 3833/2010,3845/2010, 4024/2011

προσφεύγουσας περί παραβίασης των άρθρων 6, 8, 13, 14 και 17 της ΕΣΔΑ. Αξίζει να επισημανθεί πως για την εκτίμηση του σκοπού δημοσίου συμφέροντος και της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, το ΕΔΔΑ έλαβε κυρίως υπόψη την αιτιολογική έκθεση του ν. 3833/2010, καθώς και τις αιτιολογικές σκέψεις της υπ' αριθμ. 668/2012 απόφασης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, που είχε εκδοθεί επί αιτήσεως ακυρώσεως ασκηθείσας, μεταξύ άλλων, και από τις προσφεύγουσες.

Αντίστοιχο συλλογισμό ακολούθησε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και στην πρόσφατη υπόθεση *Da Conceição Mateus c. Portugal et Santos Januário c. Portugal*¹²⁸ στην οποία οι προσφεύγοντες υποστήριξαν πως οι μειώσεις των συντάξεων και η αναστολή των εορταστικών επιδομάτων που επιβλήθηκαν με το πορτογαλικό μνημόνιο παραβιάζουν το δικαίωμα για ισότητα απέναντι στο νόμο σύμφωνα με το άρθρο 13 του Συντάγματος. Η υπόθεση τέθηκε υπόψη του Δικαστηρίου μετά την έκδοση της απόφασης της 5^{ης} Ιουλίου 2012 του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας το οποίο κήρυξε αντισυνταγματική τη διάταξη που επέβαλε την περικοπή των συντάξεων, ωστόσο, περιόρισε τις συνέπειες της κήρυξης αυτής, επιτρέποντας την εφαρμογή της για το έτος 2012. Στη συνέχεια, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι λόγω της περιορισμένης έκτασης και χρονικής διάρκειας των προβλεπόμενων μέτρων και δεδομένης της οικονομικής συγκυρίας, η απόλαυση του δικαιώματος της περιουσίας των προσφευγόντων δεν παραβιάζεται¹²⁹. Στη σκέψη 26 το Δικαστήριο αναφέρει ως επιχείρημα την απόφαση *Ιωάννα Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας* κρίνοντας «ότι οι περικοπές των επιδομάτων κοινωνικής ασφάλισης που προβλέφθηκαν με τον νόμο του Κρατικού Προϋπολογισμού του 2012 ήταν σαφώς προς την κατεύθυνση του δημοσίου συμφέροντος, κατά την έννοια του Άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Όπως στην Ελλάδα, αυτά τα μέτρα υιοθετήθηκαν ενόψει μίας ακραίας οικονομικής κατάστασης, αλλά σε αντίθεση με την Ελλάδα, τα μέτρα αυτά είναι παροδικά». Το Δικαστήριο κατέληξε πως η προσφυγή είναι προδήλως αβάσιμη και πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτη, σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 3α και 4 της Σύμβασης.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων φαίνεται να διατηρεί

¹²⁸ ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.1.2013 *Da Conceição Mateus c. Portugal et Santos Januário c. Portugal* (αριθμός προσφυγής 62235/12 and 57725/12)

¹²⁹ Σκέψη 29

αντίθετη στάση καθώς έχει επιφέρει δεύτερη καταδίκη για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας. Στις 19 Οκτωβρίου 2012 εκδόθηκαν δύο σημαντικές αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων, οι οποίες έκριναν βάσιμες επί της ουσίας τις υπ' αριθ. 65 και 66/21.2.2011¹³⁰ συλλογικές προσφυγές που είχαν ασκήσει ενώπιόν της δύο αντιπροσωπευτικές ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις (η ΓΕΝ.Ο.Π./Δ.Ε.Η. και η Α.Δ.ΕΔ.Υ). Στη συνέχεια των αποφάσεων αυτών η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε στις 25 Απριλίου 2013 πέντε ακόμη αποφάσεις¹³¹ έπειτα από προσφυγές ελληνικών συνδικάτων κατά των μέτρων λιτότητας. Ως επακόλουθο στις 11 Μαΐου 2013 η Επιτροπή εξέδωσε δεύτερη καταδίκη υποστηρίζοντας πως τα μέτρα λιτότητας που αφορούν συνταξιοδοτικά προγράμματα δημόσιου και ιδιωτικού τομέα παραβιάζουν τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Σύμφωνα με το άρθρο 12 παρ. 3 του ΕΚΧ τα συμβαλλόμενα κράτη «οφείλουν να προσπαθήσουν να αυξήσουν σταδιακά το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης σε ένα υψηλότερο επίπεδο». Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επισημαίνει πως η Ελλάδα δεν συμμορφώνεται στις διατάξεις του συγκεκριμένου άρθρου καθώς δεν έχει επικυρώσει τον αναθεωρημένο ΕΚΧ. Το κίνητρο των αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι να ενισχύσει την προσπάθεια προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων ακόμη και σε περιόδους οικονομικής αστάθειας και να ενθαρρύνει την συμμόρφωση των κρατών στον ΕΚΧ ούτως ώστε τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο να μην επιδεινωθεί το βιοτικό επίπεδο και οι συνθήκες διαβίωσης επισημαίνοντας ότι τα κοινωνικά δικαιώματα επομένως που κατοχυρώνει ο ΕΚΧ δεν είναι δικαιώματα πολυτελείας τα οποία αναγνωρίζονται σε περιόδους ευημερίας και καταργούνται σε περιόδους κακής οικονομικής συγκυρίας.

¹³⁰ Βλ. σχετικώς σε Χ.Δελληγιάνη-Δημητράκου, «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους». Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/deligianh.pdf>

¹³¹ Βλ. για τις αποφάσεις <http://www.mfhr.gr/categories.asp?ln=0&id=43>

3.2 Ο έλεγχος της αναλογικότητας ως προς τους περιορισμούς των κοινωνικών δικαιωμάτων

Στην απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 η αρχή της αναλογικότητας¹³² χρησιμοποιήθηκε ως βασικό εργαλείο για την αξιολόγηση της συρρίκνωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Οι απόψεις της πλειοψηφίας αλλά και της μειοψηφίας διατυπώθηκαν βάσει της αρχής της αναλογικότητας. Ωστόσο, παρατηρείται πως περισσότερο χρησιμοποιήθηκε ως τρόπος έκφρασης παρά ως τρόπος λήψης της απόφασης. Δεδομένου ότι το Δικαστήριο εκλήθη να εξετάσει ένα ζήτημα που αφορά τις κρισιμότερες επιλογές των τελευταίων ετών στη χώρα, εύλογα μέσω του οριακού ελέγχου διαφαίνεται μια τάση αυτοδέσμευσης και αυτοπεριορισμού που οφείλει ενδεχομένως να επιδείξει το Δικαστήριο¹³³. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο σκοπό των περιορισμών, κρίνοντας ότι τα εν λόγω μέτρα αποτελούν τμήμα ενός προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής αλλά και γενικότερων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων της ελληνικής οικονομίας, το ΣτΕ αφού προέβη σε έλεγχο της καταλληλότητας και της αναγκαιότητας κατέληξε πως τα μέτρα αυτά δεν παρίστανται απρόσφορα για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών. Κρίνοντας λοιπόν, πως η λήψη των μέτρων ήταν αναγκαία απεφάνθη πως δεν παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας. Αξιοσημείωτο είναι πως τόσο τα εθνικά όσο και τα διεθνή δικαστήρια εμφανίζονται διστακτικά στο να αναγνωρίσουν την αρχή της αναλογικότητας στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων εξαιτίας του διαρκώς αναδιαπραγματεύσιμου οικονομικά περιεχόμενο τους. Για το λόγο αυτό ενδεχομένως δικαιολογείται η πρόθεση του Δικαστηρίου να δώσει έμφαση στο σκοπό των περιορισμών ο οποίος συνδέεται άρρηκτα με την ασταθή οικονομία της χώρας και μάλιστα χρησιμοποιώντας το επιχείρημα πως τα μέτρα προβλέπουν μείωση των παροχών και όχι στέρηση από τους μισθωτούς και τους συνταξιούχους, αναφέρει πως κατά αυτόν τον τρόπο

¹³² Η αρχή της αναλογικότητας κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα στο άρθρο 25 παρ.1 και αποτελεί τη λυδία λίθο για την ορθολογική και αμερόληπτη αντιμετώπιση των κατά περίπτωση συγκρούσεων σε επίπεδο δικαιωμάτων. Στο δίκαιο της Ε.Ε κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 της ΣΕΕ. Η διαδικασία συνίσταται σε τρία επιμέρους κριτήρια, την καταλληλότητα, την αναγκαιότητα και την εν στενή εννοία (stricto sensu) αναλογικότητα, τα οποία στην πράξη, συνιστούν τις τρεις διαδοχικές φάσεις (στάδια) ελέγχου, που οφείλουν να συντρέχουν σωρευτικά

¹³³ Ξ.Κοντιάδη, Α.Φωτιάδου, «Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση» ΔτΑ Νο 53/2012, σελ.49.

εξασφαλίζεται η ισορροπία ανάμεσα στον σκοπό της εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος και στην προστασία του περιοριζόμενου δικαιώματος. Συνεπώς, στην απόφαση για την «Δίκη του Μνημονίου» το Δικαστήριο χρησιμοποίησε την αρχή της αναλογικότητας υπό την κλασική της χρήση, ως συνταγματικό περιορισμό δηλαδή των νομοθετικών περιορισμών των συνταγματικών θεμελιωδών δικαιωμάτων, που επιτάσσει ότι μεταξύ του νόμιμου σκοπού που επιδιώκει ένας περιορισμός του δικαιώματος και του συγκεκριμένου πρέπει να υπάρχει εύλογη σχέση¹³⁴. Η κλασική χρήση ωστόσο της αρχής της αναλογικότητας φαίνεται να παρουσιάζει μειονεκτήματα καθώς έχει δημιουργήσει μια αμφισβήτηση σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Υποστηρίζεται, δηλαδή, πως η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί μια αλόγιστη αναζήτηση για την ακρίβεια και την αντικειμενικότητα στην προσπάθεια της να επιλύσει διαφορές που γεννιούνται σε θέματα προστασίας των δικαιωμάτων, ενώ, θα έπρεπε τα δικαστήρια να την αξιοποιούν με τέτοιο τρόπο ούτως ώστε να επιστούν την προσοχή τους στα πραγματικά ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από τις εκάστοτε συγκρούσεις¹³⁵.

Μια εναλλακτική οδός, η οποία ενδεχομένως να λειτουργούσε θετικά και στην ανάδειξη του ιδιόμορφου κανονιστικού περιεχομένου των κοινωνικών δικαιωμάτων, θα μπορούσε να είναι η αξιοποίηση της αρχής της αναλογικότητας ως μεθόδου στάθμισης αντικρουόμενων συμφερόντων και όχι υπό την κλασική της χρήση (ως μηχανισμού για την οριοθέτηση των περιορισμών υπό των θεμελιωδών δικαιωμάτων)¹³⁶. Το υπό διαρκή κοινωνική και πολιτική διαπραγμάτευση περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων καθιστά την αρχή της αναλογικότητας μια τεχνική πολύτιμη για τη νομική θεμελίωση των σταθμίσεων που απαιτούνται κατά τη διάπλαση του περιεχομένου τους. Μια πιο «δημιουργική» διάσταση¹³⁷ λοιπόν της αρχής της αναλογικότητας μπορεί να αξιοποιηθεί ως μια τεχνική διαμόρφωσης του ίδιου του περιεχομένου των δικαιωμάτων, όπου η προσαρμοστικότητα και η

¹³⁴ Π. Δαγτόγλου, «Ατομικά Δικαιώματα», 4^η ενημερωμένη έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 176επ.

¹³⁵ Βλ. S.Tsakyarakis, “Proportionality: An Assault of Human Rights?”, New York University School of Law New York, NY 10012 USA, p.30.

¹³⁶ Ε.Κοντιάδη, Α.Φωτιάδου, «Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση» ΔτΑ Νο 53/2012, σελ.30

¹³⁷ X.Contiades/A.Fotiadou, “Social Rights in the Age of Proportionality”, International Journal of Constitutional Law, 2012, p.8, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1950989

Ε.Κοντιάδη, Α.Φωτιάδου, «Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση» ΔτΑ Νο 53/2012, σελ 35.

πλαστικότητα των ρυθμίσεων απηχεί την εξάρτησή τους από δημοσιονομικές δυνατότητες, πολιτικές επιλογές όπως φάνηκε άλλωστε στην περίπτωση της «μνημονιακής νομοθεσίας». Ένα διαλογικό μοντέλο επικοινωνίας ανάμεσα στον νομοθέτη και τον δικαστή μέσω της αρχής της αναλογικότητας δύναται να διαμορφώσει ένα σύνθετο προστατευτικό πλέγμα, που αποτελείται από τη συνάρθρωση ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς συχνά στη νομολογία ο δικαστής προκειμένου να υποστηρίξει την προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων προσφεύγει σε ένα πλέγμα δικαιωμάτων όπως είναι η προστασία της αξίας του ανθρώπου, ή, η προστασία της ιδιοκτησίας. Ο νομοθέτης έτσι οδηγείται σε μια διαρκή διαλογική επικοινωνία με τον δικαστή, με αποτέλεσμα να δίνεται στον δικαστή η αρμοδιότητα να εξετάσει κατά πόσο ένας περιορισμός δικαιολογείται από την μη ύπαρξη των διαθέσιμων πόρων ή πρόκειται για αυθαίρετη παράλειψη του νομοθέτη¹³⁸. Αξιοποιώντας λοιπόν την αρχή της αναλογικότητας ο δικαστής μπορεί να ελέγχει την πραγματική εφαρμογή των δικαιωμάτων, ως προς την απαγόρευση παραβίασης ενός ελάχιστου ορίου προστασίας, καθώς όπως διατυπώθηκε και στην απόφαση *Numerus Clausus*¹³⁹ οι αξιώσεις που απορρέουν από το κοινωνικό κράτος και τα συμμετοχικά δικαιώματα περιορίζονται από το ότι είναι «δυνατό και λογικό», στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εθνικής κατάστασης¹⁴⁰. Συνεπώς, η διαπλαστική λειτουργία της αρχής της αναλογικότητας επιτρέπει τη διαδραστική αφομοίωση των αξιών που ενσωματώνουν τα κοινωνικά δικαιώματα. Τέλος, δεδομένου ότι η αξιολόγηση του δημοσίου συμφέροντος συνιστά προϋπόθεση για τη χάραξη δημοσίων πολιτικών που αφορούν την ενεργοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, η διαρκής αναμέτρηση των δικαιωμάτων αυτών με το δημόσιο συμφέρον αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του προστατευτικού τους πεδίου. Η αρχή της αναλογικότητας, λειτουργεί ως ισορροπιστής ανάμεσα στην προστασία των δικαιωμάτων και του δημοσίου συμφέροντος, ενισχύοντας κατά αυτόν τον τρόπο την αγωγιμότητά τους και καθιστώντας επίσης από και ελέγξιμο το περιεχόμενό τους¹⁴¹.

¹³⁸ Όπως απεφάνθη το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφαση Hartz IV BVerfGE 125,175 της 9.10.2010, ότι ο νομοθέτης απέτυχε να αποδείξει ότι είχε σεβαστεί το θεμελιώδες δικαίωμα σε ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης.

¹³⁹ Numerus-clausus BVerfGE 33, 303 της 18.7.1972

¹⁴⁰ Γ. Κατρούγκαλου, Κρίσης και Διέξοδος, ό.π., σελ.262.

¹⁴¹ Ξ.Κοντιάδη, Α.Φωτιάδου, ό.π., σελ.50-51.

3.3 Ο νομιμοποιητικός ρόλος του δημοσίου συμφέροντος

Η ελληνική συνταγματική θεωρία κατατάσσει σταθερά το δημόσιο συμφέρον στους «περιορισμούς των περιορισμών» των συνταγματικών δικαιωμάτων, κοντά στον γενικό και απρόσωπο χαρακτήρα του περιορισμού, την συνάφεια του μέσου προς τον σκοπό, την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας και την διαφύλαξη του πυρήνα του δικαιώματος¹⁴². Δημόσιο είναι το συμφέρον, όταν υποκείμενο του είναι ο λαός, που έχει οργανωθεί με την έννομη τάξη σε κράτος. Συνεπώς, το δημόσιο συμφέρον (γενικό ή ειδικό) έχει κοινωνικό χαρακτήρα και συνδέεται με την έννομη τάξη¹⁴³. Σύμφωνα με το διοικητικό δίκαιο ο χαρακτήρας του δημοσίου συμφέροντος αποτελεί στοιχείο της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων και της διοικητικής δραστηριότητας εν γένει. Έτσι, ο έλεγχος του δημοσίου σκοπού του νόμου γίνεται από τον διοικητικό δικαστή και θεωρείται θεμιτός, επειδή χαρακτηρίζεται ως έλεγχος νομιμότητας και όχι σκοπιμότητας των νομοθετικών επιλογών. Συναφώς, ο δικαστής ελέγχει, με διαφορετική ενδεχομένως ένταση ανάλογα με το πεδίο κρατικής δράσης εάν ένας νομοθετικός περιορισμός θεμελιώδους δικαιώματος στηρίζεται σε υπαρκτούς λόγους δημοσίου συμφέροντος που είναι άξιοι συνταγματικής προστασίας και, αφετέρου, εάν ο περιορισμός αυτός είναι κατάλληλος, αναγκαίος και ενόψει της συγκεκριμένης εκτίμησης κόστους-οφέλους *stricto sensu* αναλογικός ως προς την εξυπηρέτηση λόγων δημοσίου συμφέροντος¹⁴⁴. Αξίζει να σημειωθεί, ότι, όπως συμβαίνει σε όλες τις λειτουργικές έννοιες, το περιεχόμενο της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος προσδιορίζεται από την εκάστοτε συγκεκριμένη χρήση της. Είναι δηλαδή ελαστικό και δυναμικό, με αποτέλεσμα να εξελίσσεται ενόψει των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών συνθηκών. Εύλογα, λοιπόν, έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που επιβλήθηκαν με τα Μνημόνια, καθώς εξαιτίας της καλπάζουσας οικονομικής κρίσης, ανακαλύπτεται εκ νέου και επαναξιολογείται μια κρίσιμη πτυχή του δημοσίου

¹⁴² Δ.Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος*, Τόμος Γ', εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σελ.245επ.

¹⁴³ Ε.Σπηλιοτόπουλου, *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου Ι*, 11^η ενημερωμένη έκδοση, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ.95-99.

¹⁴⁴ Βλ. σχετικώς σε Κ.Γιαννακόπουλου, *«Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης»*, ΕφημΔΔ -1/2012, σελ.100επ. και σε Β.Καψάλη, *«Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας»*, ΔτΑ 38/2008, σελ.511επ.

συμφέροντος, το δημοσιονομικό συμφέρον. Το συμφέρον αυτό, με το οποίο συνάπτονται η δημοσιονομική πειθαρχία, και η δημοσιονομική σταθερότητα, αφορά εκτός των άλλων, τα έσοδα του κράτους. Εντούτοις, το εν λόγω συμφέρον δεν ταυτίζεται με το απλό ταμειακό συμφέρον¹⁴⁵, το οποίο, κατά την κρατούσα άποψη στη θεωρία και τη νομολογία, δεν θεωρείται ικανό να δικαιολογήσει τον χαρακτηρισμό μιας αίτησης αναστολής εκτελέσεως, τη διαφορετική μεταχείριση συγκρίσιμων νομικών καταστάσεων ή τον περιορισμό ενός θεμελιώδους δικαιώματος. Εξαιτίας της πρωτοφανούς δημοσιονομικής κρίσης, γίνεται επίκληση του δημοσιονομικού συμφέροντος προκειμένου να δικαιολογηθούν όχι μόνο τα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας και περιστολής κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά και μέτρα σοβαρού περιορισμού ατομικών δικαιωμάτων. Προκειμένου λοιπόν, να ανακάμψει η οικονομία της χώρας και να επανέλθει στην δημοσιονομική σταθερότητα, η οποία όπως αναφέρθηκε ανωτέρω (υπό κεφάλαιο 3.1) αποτελεί επιδίωξη της ενωσιακής έννομης τάξης¹⁴⁶, το Συμβούλιο της Επικρατείας απεφάνθη στην απόφαση (Ολ.668/2012) πως το Μνημόνιο Ι είναι συνταγματικό και πως αποτελεί μέρος ενός συνολικού οικονομικού προγράμματος και συνεπώς το Δικαστήριο δικαιολογεί τα επιβαλλόμενα μέτρα για σοβαρούς λόγους, πρωτίστως, δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι ταυτίζονται με το δημοσιονομικό συμφέρον της χώρας και ταυτόχρονα αποτελούν και σκοπούς κοινού ενδιαφέροντος των κρατών μελών της Ευρωζώνης. Συμπερασματικά, επειδή η «μνημονιακή νομοθεσία» αποτελεί προϊόν άσκησης ιδιάζουσας πολιτικής, παρατηρείται πως τείνει να μειώνεται η ένταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που υλοποιούν την πολιτική αυτή. Τα δικαστήρια αναγνωρίζουν ευρύτερη διαπλαστική εξουσία, δηλαδή λιγότερα συνταγματικά προσκόμματα, στην πολιτική εξουσία για τη διαμόρφωση και υιοθέτηση των σχετικών δημόσιων πολιτικών. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητως ότι το Σύνταγμα χάνει τη σημασία του για αυτές. Σημαίνει όμως ότι η συμμόρφωση της πολιτικής εξουσίας προς το Σύνταγμα, δηλαδή η τήρηση του Συντάγματος, δεν διασφαλίζεται τόσο στις δικαστικές αίθουσες όσο μάλλον στο πεδίο της πολιτικής.

¹⁴⁵ Ι.Μαθιουδάκη, «Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης», ΕφημΔΔ – 4/2011, σελ 478επ. διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/38mathioudakistameiako18.pdf> και Α.Καϊδατζή, “Μεγάλη πολιτική” και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο “Μνημόνιο, σελ. 30, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/466kaidatzismegalipolitikime672012.pdf>

¹⁴⁶ Βλ. Κ.Γώγου, «Εγκλημα και Τιμωρία: Η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομικής και Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής», ΕφημΔΔ- 4/2010, σελ. 427 και 429.

Κεφάλαιο 4: Η Δημοκρατία ορίζει τους νόμους ή οι νόμοι ορίζουν την Δημοκρατία;

*«Κάθε κοινωνία στην οποία δεν διασφαλίζεται
η προστασία των δικαιωμάτων
ούτε ισχύει η διάκριση των εξουσιών
δεν έχει Σύνταγμα¹⁴⁷»*

Αν δεχτούμε πως το Σύνταγμα ανέκαθεν αποτυπώνει τη συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως η σημερινή κρίση είναι και κρίση Συντάγματος¹⁴⁸. Το Σύνταγμα είναι ένα αξιολογικό σύστημα που νομιμοποιείται από μια πολιτική κοινότητα στην οποία υπάρχει δημοκρατική νομιμοποίηση και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αντίθετα, σήμερα γίνεται λόγος για παραβίαση διατάξεων του Συντάγματος και αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους, με αποτέλεσμα το Σύνταγμα να χάνει την εγγυητική του λειτουργία. Στο προοίμιο του ελληνικού συντάγματος αναφέρεται πως: *«ο θεμελιώδης νόμος της χώρας μας καθιερώνει την Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία ως πολίτευμα της Ελλάδας, κατοχυρώνει έναν εκτεταμένο και σύγχρονο κατάλογο ατομικών δικαιωμάτων, με ταυτόχρονη αναγωγή της προστασίας της αξίας του ανθρώπου σε πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας, και διασφαλίζει βασικά κοινωνικά δικαιώματα»*, ενόψει όμως της οικονομικής κρίσης οι προτεραιότητες της χώρας φαίνεται να έχουν αλλάξει με αποτέλεσμα να δημιουργούνται «ρήγματα» στη δημοκρατία η οποία «υπηρετεί» την βούληση των νόμων και όχι αντίστροφα όπως θα όφειλε να συμβαίνει. Σύμφωνα με την θεωρία του «Κοινωνικού Συμβολαίου» μια πολιτική κοινότητα αρχικά συναινεί να συμβιώσει, και ύστερα θέτει τους θεμελιώδεις κανόνες συμβίωσης, συνεπώς πρώτα «συναινεί» και μετά «κατασκευάζει» τους κανόνες συμβίωσης. Σήμερα αντιθέτως, οι κανόνες συμβίωσης έχουν πρωτεύοντα ρόλο, πρώτον γιατί η ίδια η έννοια του κράτους έχει αποκτήσει διαφορετική

¹⁴⁷Άρθρο 16 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του πολίτη της Γαλλικής επανάστασης.

¹⁴⁸Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Οι μεταμορφώσεις του Συντάγματος και το status mixtus», σελ.3επ., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/kanelopouloumetamorfoseis.pdf>

διάσταση, γίνεται δηλαδή λόγος για πολλαπλά «επίπεδα διακυβέρνησης» και δεύτερον γιατί η πολιτική κοινότητα έχει αποποιηθεί τον σύνθετο ρόλο του ατόμου.

4.1 Οι κλυδωνισμοί στην διάκριση των εξουσιών και στην λαϊκή κυριαρχία

Εύλογα, όταν εμφανίζεται μια κρίση προκαλείται μια απότομη, βαθειά, και απρόσμενη απορρύθμιση της κοινωνικής τάξης. Μπροστά στην ύπαρξη ενός επικείμενου κινδύνου, διαταράσσεται η ομαλότητα και η αρμονία, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αίσθημα ανασφάλειας και ασυνέχειας στο ισχύον κοινωνικό καθεστώς. Το κράτος, προκειμένου να εξασφαλίσει την αποκατάσταση της διαταραγμένης σταθερότητας, λαμβάνει έκτακτα μέτρα, τα οποία, όμως εξαιτίας της σοβαρότητας και της επείγουσας ανάγκης, συχνά συγκρούονται με τους ισχύοντες κανόνες παραβιάζοντας την αρχή της νομιμότητας. Συνεπώς, οι κοινωνικό-οικονομικές διακυμάνσεις μεταβάλλουν την πολιτική λειτουργία του κράτους με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων την υποβάθμιση των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Η «μνημονιακή» νομοθεσία επιβεβαιώνει την υποβάθμιση των λειτουργιών του κράτους σε όφελος της εκτελεστικής καθώς η παράγραφος 4 του νόμος 3845/2010 εξουσιοδότησε τον Υπουργό Οικονομικών να υπογράφει μνημόνια, συμφωνίες και συμβάσεις (για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο). Η προσθήκη στην παράγραφο επισημαίνει πως τα παραπάνω θα εισάγονται στη Βουλή για κύρωση. Εντούτοις, ο νόμος 3847/2010¹⁴⁹ ανέτρεψε την πρόβλεψη εκείνη, ορίζοντας ότι τα ανωτέρω μνημόνια, συμφωνίες και συμβάσεις εισάγονται στη Βουλή όχι για κύρωση, αλλά για *συζήτηση και ενημέρωση* και διευκρίνιζε πως «*ισχύουν και εκτελούνται από της υπογραφής τους*»¹⁵⁰. Αξιολογώντας, τις ανωτέρω διατάξεις πρώτον, διαπιστώνεται

¹⁴⁹ Παράγραφος 9 στο μοναδικό άρθρο που περιλαμβάνει ο ν.3847/2010.

¹⁵⁰ Βλ. σχετικώς σε Δ.Καλτσώνη, «Οι λειτουργίες του κράτους και του δικαίου στην οικονομική κρίση», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://kaltsonis.blogspot.gr/2010/11/blog-post_9249.html και σε Κ.Χρυσόγονος, «Η χαμένη τιμή της ελληνικής δημοκρατίας, ο μηχανισμός “στήριξης της ελληνικής οικονομίας” από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής », ΝοΒ Ιούλιος-Αυγούστος 201,0 σελ.2επ διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/xrysogonosxamenitimi.pdf> και σε Ε.Μαριά «Η δανειακή σύμβαση Ελλάδας-κρατών Ευρωζώνης υπό το πρίσμα των θεσμών και του δικαίου της ΕΕ», ΝοΒ, 58/2010, σελ. 2219.

παραβίαση του Συντάγματος, συγκεκριμένα του άρθρου 35 παρ.1 και του άρθρου 36 παρ. 1 αλλά και η παρ. 4, επειδή παρέχεται στον Υπουργό Οικονομικών εξουσιοδότηση συλλήβδην για υπογραφή, κύρωση και επικύρωση των σχετικών διεθνών συνθηκών¹⁵¹. Δεύτερον, διακρίνεται μια τάση υποβάθμισης και παραμερισμού του Κοινοβουλίου, καθώς η απλή συζήτηση δεν επιτρέπει την κοινοβουλευτικό διάλογο ούτε όμως και την ενημέρωση της κοινωνίας. Κατά αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται ο περιορισμός αντιδράσεων και ανεπιθύμητων ενεργειών αποκλείοντας έτσι οποιαδήποτε μειοψηφία στις σχετικές ψηφοφορίες η οποία θα αντανάκλυνε το αίσθημα αμφισβήτησης του λαού απέναντι στις πολιτικές αποφάσεις. Αποφεύγοντας δηλαδή τον κίνδυνο η Βουλή να απορρίψει τέτοιου είδους συμβάσεις, η κυβέρνηση γίνεται κινητήριος μοχλός της νομοθετικής λειτουργίας ενισχύοντας ιδιαιτέρως τις αρμοδιότητες του πρωθυπουργού ο οποίος συγκεντρώνει στο πρόσωπο του περισσότερες εξουσίες, όπως λ.χ σύμφωνα με το άρθρο 7 του νόμου 3839/2010 «*Πρωθυπουργός με απόφασή του που δημοσιεύεται στην ΕτΚ, σε θέματα κατεπείγοντος και μείζονος για το εθνικό συμφέρον σημασίας, δύναται, κατά παρέκκλιση κάθε γενικής ή ειδικής διάταξης και τηρουμένων των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου α) να αναθέσει απευθείας σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα την εκπόνηση μελετών ή την παροχή υπηρεσιών και να καθορίζει το αντικείμενο, τον χρόνο παροχής της μελέτης ή της υπηρεσίας*». Με βάση την παρ. 2 του άρθρου, όλες οι υπηρεσίες του δημόσιου τομέα τίθενται στη διάθεση των προσώπων αυτών αφού «*έχουν την υποχρέωση να παρέχουν στους κατά τα ανωτέρω μελετητές, τις επιτροπές και τις ομάδες εργασίας κάθε πληροφορία και στοιχείο που τους ζητείται*».

Διαταραχές ομαλότητας επίσης επισημαίνονται στη νομοθετική λειτουργία καθώς το νομοθετικό έργο διεξάγεται κυρίως με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου με κίνδυνο να τείνει να γίνει ο βασικός τρόπος θέσπισης κανόνων δικαίου. Η «τακτική» αυτή ενδεχομένως αποσκοπεί πρώτον στον «έλεγχο» των βουλευτών της κυβέρνησης, αποφεύγοντας δηλαδή τη συνήθη νομοθετική διαδικασία η κυβέρνηση εξασφαλίζει την συγκατάθεση των βουλευτών της και δεύτερον, αποφεύγεται ο άμεσος δικαστικός έλεγχος όπως θα συνέβαινε με τα προεδρικά διατάγματα.

¹⁵¹ Η νομική φύση των μνημονίων έχει προκαλέσει αμφισβητήσεις. Βλ. μεταξύ άλλων Γ.Κατρούγκαλου, “*Memoranda sunt servanda?*” ΕφημΔΔ, 2-2010, σελ.157, Α.Μανιτάκη, «*Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*», ΔτΑ Νο 51/2011, σελ. 689επ. , διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.constitutionalism.gr/site/wp-content/uploads/2013/08/2013.08_Manitakis_Syntagmatika.zitimata.mnimoniou.DtA2011.pdf

Συνεπώς, η κυβέρνηση επικαλούμενη το άρθρο 44 του Συντάγματος, προβαίνει σε κύρωση νόμων ή τροπολογιών προωθώντας τις μνημονιακές πολιτικές με το επιχείρημα ότι πρόκειται για «έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης». Η παρέκκλιση αυτή από την ορθή λειτουργία της νομοθετικής εξουσίας επιφέρει ωστόσο ευθύνες και στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος, σύμφωνα με το Σύνταγμα είναι το μόνο αρμόδιο όργανο να ασκήσει έλεγχο τυπικής συνταγματικότητας. Εντούτοις, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν προχώρησε σε άσκηση της ελεγκτικής του αρμοδιότητας, με αποτέλεσμα το Συμβούλιο της Επικρατείας να μην μπορεί να ελέγξει δικαστικά τις πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, διότι δεν αποτελούν πράξεις διοικητικής αρχής και συνεπώς υπόκεινται μόνο σε παρεμπόδιση έλεγχο συνταγματικότητας και όχι σε αίτηση ακύρωσης. Με αφορμή τον νόμο 4093/2012 διατυπώθηκαν απόψεις για την αντισυνταγματικότητα που επιφέρει ο σχετικός νόμος σε σειρά διατάξεων του Συντάγματος, (όπως λ.χ των άρθρων 72,73 παρ. 2 εδ. β', 74 παρ. 5 εδ. β' και 76 παρ. 1 του Σ) παρόλα αυτά ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μην ασκώντας την αρμοδιότητα του για αναπομπή προδήλως αντισυνταγματικού νόμου στην Ολομέλεια της Βουλής, παραβίασε το Σύνταγμα, και ευθύνεται για αυτό όπως προβλέπει το άρθρο 49 παρ. 1 του Συντάγματος¹⁵².

Όσον αφορά στη δικαστική λειτουργία συμπεραίνουμε πως όταν πρόκειται για θέματα μεγάλης πολιτικής¹⁵³, ο ρόλος τους περιορίζεται όταν καλούνται να κρίνουν ζητήματα αντισυνταγματικότητας καθώς δεν δύναται να ανατρέψουν την κατάσταση, γιατί, το σύστημα της Δικαιοσύνης αποτελεί τμήμα του κρατικού μηχανισμού παρά την όποια σχετική λειτουργική ανεξαρτησία του. Συνεπώς, οι δικαστές κρίνουν με βάση ερμηνευτικά κριτήρια που σε τελική ανάλυση δεν έρχονται σε σύγκρουση με το κυρίαρχο νομικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα. Εξάλλου, η ηγεσία της Δικαιοσύνης είναι επιλεγμένη από την εκτελεστική εξουσία και

¹⁵² Γ.Κατρούγκαλου, «Η ευθύνη του Προέδρου της Δημοκρατίας έναντι του μνημονιακού “παρασυντάγματος”», ΔτΑ Νο 57/2013, σελ.114.

¹⁵³ Βλ. Α.Καϊδατζή, «Μεγάλη πολιτική και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο Μνημόνιο», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/466kaidatzismegalipolitikime672012.pdf> και Β. Ανδρουλάκης, «Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/ndroulakiskratosoikonomia.pdf>

απαρτίζεται, κατά κανόνα τουλάχιστον¹⁵⁴, από δικαστές που κοινωνικά και ιδεολογικο-πολιτικά είναι ενταγμένοι στο κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα¹⁵⁵.

Οι κλυδωνισμοί όμως που δέχεται η διάκριση των εξουσιών προκαλεί προβλήματα στο κράτος και στο δίκαιο, καθώς το κράτος χαρακτηρίζεται από την διάκριση των λειτουργιών και σύμφωνα με την αρχή αυτή σε ένα συνταγματικό κράτος δεν υπάρχει κυρίαρχος¹⁵⁶, διότι οριοθετεί την εξουσία τέμνοντάς την και δημιουργώντας τριάδα εξουσιών, η οποία όπως διατύπωσε ο Montesquieu στο Πνεύμα των νόμων¹⁵⁷ επιτυγχάνει τόσο την εξισορρόπηση των δυνάμεων μεταξύ των κρατικών εξουσιών όσο και την εξισορρόπηση των κοινωνικών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, ένα δημοκρατικό πολίτευμα οφείλει να εξασφαλίσει ως προϋποθέσεις ύπαρξής του, τα θεμελιώδη δικαιώματα και το αντιπροσωπευτικό σύστημα (δια της διασφάλισης των πολιτικών/συμμετοχικών δικαιωμάτων), καθώς και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, ώστε να εκφράζεται το κράτος δικαίου από την αρχή της νομιμότητας. Επίσης, εξισορρόπηση των εξουσιών, εξασφαλίζεται και μέσα από τον την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ωστόσο, σε περίοδο οικονομικής κρίσης, η λαϊκή κυριαρχία φαίνεται να είναι αδύναμη προ μιας νέας νομιμότητας που εισάγεται με πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, δηλαδή χωρίς επίκαιρο κοινοβουλευτικό αντίλογο, χωρίς επαρκή περίσκεψη και καθ' υπαγόρευση. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας λοιπόν, αν και αποτελεί θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος σύμφωνα με το άρθρο 1 του ελληνικού Συντάγματος, κινδυνεύει να αποκτήσει μια συμβολική και ιστορική αξία αντί να εκτελεί την πραγματική πολιτική της δύναμη ως ταυτόσημη δηλαδή έννοια με την δημοκρατική αρχή. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας οφείλει να εκφράζει τη συνεχή και διαπραγματεύσιμη διαδικασία της δημοκρατικής αρχής. Το διαρκές και διαλεκτικό της δημοκρατικής αντιπαραθέσεως είναι θεσμικά κατοχυρωμένο στον κοινοβουλευτικό έλεγχο αλλά και στα ατομικά δικαιώματα της εκφράσεως και κριτικής και ιδίως της συλλογικής εκφράσεως και δράσεως. Τα

¹⁵⁴ Υπάρχουν και εξαιρέσεις όπως λ.χ το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας έκρινε ως αντισυνταγματικές αρκετές από τις προβλέψεις του προϋπολογισμού της χώρας κατ' εφαρμογή του αντίστοιχου μνημονίου, όπως επίσης και η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας να κηρύξει αντισυνταγματική τη μείωση των συντάξεων κατ' εφαρμογή του προγράμματος του ΔΝΤ δεν ανέτρεψε την ουσία του προγράμματος.

¹⁵⁵ Δ.Καλτσώνη, «Οι λειτουργίες του κράτους και του δικαίου στην οικονομική κρίση», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://kaltsonis.blogspot.gr/2010/11/blog-post_9249.html

¹⁵⁶ Φ. Σπυρόπουλου, «Η λαϊκή κυριαρχία, ιδίως κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης», ΝοΒ, 2012 διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.constitutionalism.gr/>

¹⁵⁷ Βλ. μεταξύ άλλων Μ. Schmidt, Θεωρίες της Δημοκρατίας, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα. 2004, σελ.80-97.

ατομικά αυτά δικαιώματα είναι κατά βάση διφυή, αφού έχουν και έντονο πολιτικό χαρακτήρα. Μέσω αυτών μάλιστα ασκείται και πίεση για πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτή είναι η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία κατά νομική ακριβολογία δεν είναι κυριαρχία. Είναι αφενός αρμοδιότητα αναδείξεως των υπάτων κρατικών οργάνων και αφετέρου ασκήσεως δικαιωμάτων, ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών¹⁵⁸.

4.2 Ο ρόλος του πολίτη

Ως σημαντική έκφανση της δημοκρατικής αρχής χαρακτηρίζεται η βούληση των πολιτών, καθώς αποτελεί στη δημοκρατία «κέντρο νομιμοποιημένης αναγωγής» όλων των κρατικών αποφάσεων. Με άλλα λόγια, μια πράξη διακυβέρνησης λογίζεται θεμιτή και νομιμοποιημένη όταν φέρει την εγγύηση ότι προέρχεται από τη βούληση των πολιτών. Σύμφωνα με τους όρους του «*Κοινωνικού Συμβολαίου*», ο ρόλος του πολίτη είναι ο ανώτερος τον οποίο μπορεί να προσδοκά ένα άτομο¹⁵⁹. Η ιδιαίτερη σημασία του ρόλου του πολίτη για την δημοκρατική αρχή, γίνεται αισθητή και στην ευρωενωσιακή έννομη τάξη. Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, αναβαθμίζεται ο ρόλος του πολίτη καθώς σύμφωνα με το άρθρο 9 ο εθνικός πολίτης είναι ταυτόχρονα και πολίτης της Ένωσης. Η Συνθήκη της Λισαβόνας αναγνωρίζει στον Τίτλο II «Διατάξεις περί δημοκρατικών αρχών» την αντιπροσωπευτική δημοκρατία (άρθρο 10 ΣΕΕ) και τη συμμετοχική δημοκρατία ως θεμελιώδεις αρχές της Ένωσης¹⁶⁰. Σκοπός της συμμετοχικής δημοκρατίας είναι να δοθούν κίνητρα ώστε η κοινωνία των πολιτών να συμβάλλει στην ανανέωση και επέκταση των δημοκρατικών θεσμών. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 10 εδ.3 της ΣΕΕ, κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης. Οι διατάξεις επίσης του άρθρου 11 ορίζουν πως τα θεσμικά όργανα πρέπει να επιτρέπουν στους πολίτες και στις αντιπροσωπευτικές ενώσεις τους τον ανοιχτό διάλογο για όλους τους τομείς δράσεις

¹⁵⁸ Φ.Σπυρόπουλου, ό.π. σελ.4επ.

¹⁵⁹ D. Held, «Μοντέλα Δημοκρατίας», μετφ. Μ. Τζιαντζή-Κ.Κέη-Γ.Βογιατζής, εκδόσεις Πολύτροπον Αθήνα, 2007, σελ.75.

¹⁶⁰ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Η Συνθήκη της Λισαβόνας και η εθνική συνταγματική τάξη: η εμβάθυνση ενός συνταγματικού δεσμού», σελ.26επ, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.constitutionalism.gr>

της Ένωσης. Συγχρόνως, η Επιτροπή βαρύνεται από την υποχρέωση να διεξάγει ευρείες διαβουλεύσεις με τα ενδιαφερόμενα μέρη κάθε φορά που αναλαμβάνεται κάποια δράση της Ένωσης, ώστε να μην κινδυνεύει η συνοχή αλλά και η διαφάνεια¹⁶¹ των εν λόγω δράσεων. Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας υιοθετήθηκε για πρώτη φορά μια έκφανση άμεσης συμμετοχικής δημοκρατίας, η οποία καθιερώνει τη δυνατότητα πρωτοβουλίας των πολιτών στον τομέα της νομοθετικής δραστηριότητας της Ένωσης (άρθρο 11 εδ.4 της ΣΕΕ). Συγκεκριμένα, προβλέπεται να παρακινείται η Επιτροπή σε νομοθετική πρωτοβουλία, αν το αίτημα συγκεντρώνει τη συγκατάθεση τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου πολιτών, υπηκόων «σημαντικού αριθμού κρατών μελών»¹⁶².

Η Συνθήκη της Λισαβόνας προδίδει μια ανώτερη αξία στην έννοια του πολίτη, απευθύνεται δηλαδή στον πολίτη ως πρόσωπο, ως υποκείμενο της ευρωενωσιακής τάξης, της οποίας οι αποφάσεις τον αφορούν άμεσα¹⁶³. Συνεπώς, η πολιτική συμμετοχή αποτελεί χρήσιμο εργαλείο στην διεκδίκηση και στην εξυπηρέτηση συμφερόντων. Ο κάθε πολίτης οφείλει να συνειδητοποιήσει τη δύναμη του η οποία δεν είναι άλλη από την δυνατότητα να διαμορφώνει τη γνώμη του και να εκφράζει με την ψήφο του τόσο τις πολιτικές του προτιμήσεις όσο και το ενδιαφέρον του για το δημόσιο χώρο. Ο ενεργός πολίτης θα πρέπει να συζητάει, να κρίνει με ορθολογικό τρόπο και να λαμβάνει υπόψη τα συμφέροντα της κοινότητας¹⁶⁴. Όταν, ο πολίτης ασκεί τα πολιτικά του δικαιώματα, ταυτόχρονα διεκδικεί ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Δημήτρη Τσάτσου¹⁶⁵ ο ρόλος του ατόμου είναι σύνθετος, δηλαδή δεν είναι ιδιωτικός, ούτε ρόλος του δέκτη υλικής ή θεσμικής παροχής είτε ρόλος πολιτικός. Με την έννοια του *status mixtus* ο Δ.Τσάτσος δηλώνει τη συναίρεση της ιδιότητας του ατόμου, του πολίτη, και του ανθρώπου, έτσι τοποθετεί τον άνθρωπο και την προστασία του στον πυρήνα της έννοια του Συντάγματος¹⁶⁶. Σύμφωνα, επίσης με την έννοια της *παραπληρωματικότητας* των

¹⁶¹ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Η χειραφέτηση της Ευρώπης-Συνταγματική θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.276.

¹⁶² Ε.Σαχπεκίδου, «Ευρωπαϊκό Δίκαιο», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ.147-151.

¹⁶³ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, ό.π, σελ.28επ.

¹⁶⁴ J.Lagroye, B. Francois & F.Sawici, «Πολιτική Κοινωνιολογία», μετφ. Ε.Μαγκανιώτης, εκδόσεις Τυποθητώ-Δαρδανός, Αθήνα, 2008, σελ. 423.

¹⁶⁵ Βλ. για τη θεωρία του *status mixtus* σε Δ.Τσάτσο Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι. Γενικό μέρος, εκδόσεις. εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σελ. 216 – 224.

¹⁶⁶ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Οι μεταμορφώσεις του Συντάγματος και το *status mixtus*», σελ.1επ. διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/kanelopouloumetamorfoseis.pdf>

δικαιωμάτων που διατυπώθηκε από τον Αριστόβουλο Μάνεση¹⁶⁷ η διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά, είναι σχηματική και σχετική. Μεταξύ αυτών των τριών ειδών δικαιωμάτων υφίστανται σχέσεις αλληλεξάρτησης. Από το ίδιο δικαίωμα απορρέουν αξιώσεις θετικές αρνητικές διαδικαστικές και συμμετοχικές, λ.χ η πρακτική δυνατότητα άσκησης ενός ατομικού δικαιώματος εξαρτάται από τη συνδρομή ορισμένων κοινωνικοοικονομικών παροχών, όπως είναι το άσυλο κατοικίας το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη κατοικίας ή η ελευθερία της γνώμης η οποία χωρίς τη στοιχειώδη εκπαίδευση χάνει την αξία της. Επίσης κατά την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν αρκεί να έχει κάποιος δικαίωμα ψήφου, ως στοιχειώδες δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής εξουσίας διότι αν οι βιοτικές συνθήκες δεν του επιτρέπουν να μπορεί να ικανοποιεί τις πρωταρχικές στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής, στέγασης και ένδυσης, τότε δεν μπορεί να είναι σχετικά απερίσπαστος και να διαθέτει τον αναγκαίο χρόνο για την ενεργό συμμετοχή του στα κοινά. Χωρίς την εξασφάλιση ορισμένων κοινωνικοοικονομικών προϋποθέσεων και ενός ελαχίστου παροχών, η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων κινδυνεύει να γίνει φορέας «πελατειακών σχέσεων». Συνεπώς, η διεκδίκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων επιτυγχάνεται με την παράλληλη κατοχύρωση ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Η παράλληλη αυτή προστατευτική λειτουργία, στην ελληνική έννομη τάξη, βρίσκει έρεισμα σε δύο διατάξεις: στη ρητή επιταγή του άρθρου 25 παρ. 1 Σ προς τις κρατικές αρχές «να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση» των δικαιωμάτων του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου» και στο θεμελιώδες άρθρο 2 παρ.1 του Σ που προβλέπει το σεβασμό και την προστασία της ανθρώπινης αξίας. Για την αλληλοσύνδεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει γίνει αναφορά και στη Διακήρυξη της Βιέννης¹⁶⁸, η οποία στο άρθρο 8 αναφέρει ότι «Η δημοκρατία, η ανάπτυξη και ο σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών αλληλοεξαρτώνται και ενισχύονται αμοιβαία. Η δημοκρατία βασίζεται στην ελεύθερα εκφρασμένη βούληση του λαού να καθορίσει το πολιτικό, οικονομικό κοινωνικό και πολιτιστικό σύστημά του και την πλήρη συμμετοχή του σε όλες τις όψεις

¹⁶⁷ Α. Μάνεση, «Συνταγματικά δικαιώματα, α', ατομικές ελευθερίες», εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ.23.

¹⁶⁸ Υιοθετήθηκε από την Παγκόσμια Διάσκεψη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου που πραγματοποιήθηκε στην Βιέννη στις 25 Ιουνίου 1993

<http://hosting01.vivodinet.gr/unhcr/protect/files/CONVENTIONS/UNCHARTERETC.pdf>

της ζωής», όπως και στο άρθρο 5 ότι «Όλα τα δικαιώματα του ανθρώπου είναι παγκόσμια, αδιαίρετα, αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα. Η διεθνής κοινότητα πρέπει να αντιμετωπίζει τα δικαιώματα του ανθρώπου σφαιρικά και τρόπο ισότιμο και δίκαιο, με τον ίδιο τρόπο και με την ίδια έμφαση».

4.3 Αναζήτηση νέου συνταγματικού προσανατολισμού

Η κρίση του κράτους πρόνοιας αποτελεί μεταξύ άλλων «προϊόν» της νέας δημόσιας πολιτικής και δημόσιας διοίκησης όπως έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Η κρατική εξουσία φαίνεται να χάνει την κυριαρχία της στον δημόσιο χώρο και να εισέρχεται στον ιδιωτικό χώρο, προσαρμοζόμενη στους άτυπους κανόνες που διέπουν την αγορά. Επομένως, η έννοια της «κυβέρνησης» συγκαθορίζεται προς τη λειτουργία της αγοράς και απορρέει από παράγοντες που συνδέονται με το φαινόμενο παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, στην οποία η Ελλάδα είναι συμμετέχος, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι αποτελεί πρόδρομο της παγκοσμιοποίησης, με εύλογο αποτέλεσμα να επηρεάζει την εγχώρια οικονομία. Διαμέσου της οργάνωσης δικτύων (networking), προωθούνται και επικρατούν ιδιωτικά μορφώματα επί των παραδοσιακών δημόσιων θεσμών, τα οποία προσιδιάζουν στην αγοραία αυτορρυθμιστική διαδικασία. Η έννοια του *new public management*¹⁶⁹ έχει εισέλθει στη δημόσια σφαίρα και πρεσβεύει την υιοθέτηση στον δημόσιο τομέα των νόμων και των μεθόδων της αγοράς. Με αποτέλεσμα, να δημιουργείται αντίκτυπο στην έννοια της «κυβέρνησης» η οποία δίνει τη θέση της στη «διακυβέρνηση» και το κράτος παύει να είναι κυρίαρχο και μετεξελίσσεται σε κράτος διαπραγμάτευσης που επιδιώκει τη συνεργασία με τους ιδιωτικούς φορείς. Από τη στιγμή λοιπόν που πρόκειται για ένα πεδίο εξουσίας με άξονα την αγορά, υπό τη διάσταση του ανταγωνισμού, είναι επόμενο ως γενικό συμφέρον να νοείται η οικονομική σταθερότητα, ως βάση της κοινωνικής συνοχής, όπως την επιβάλλει η παγκοσμιοποιημένη αγορά. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, δηλαδή, η συγκρότηση του

¹⁶⁹ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, «Οι μεταμορφώσεις του Συντάγματος και το *status mixtus*», σελ.13επ. διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/kanelopouloumetamorfoseis.pdf>

εθνικού γενικού συμφέροντος δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται παρά μόνον ως επικουρικό και ως αντανakλαστικό των οικονομικών συμφερόντων που επιτάσσει η παγκοσμιοποιημένη αγορά.

Σε μια τέτοια συνθήκη όπου το κράτος λειτουργεί με την έννοια της διακυβέρνησης, η οποία υποδηλώνει τη διάχυση της πολιτικής απόφασης και της πολιτικής ευθύνης σε ένα χώρο που δεν μπορεί να οριστεί ούτε πολιτικά, ούτε νομικά με σαφήνεια, η θέση της δημοκρατίας αλλάζει, δεν πραγματώνεται πλέον μέσα από τις κλασικές συνταγματικές διαδικασίες, αλλά μέσα από την διαπερατότητα των συστημάτων. Ακόμη και το ίδιο το Σύνταγμα, σε ένα πολυκεντρικό σύστημα όπως είναι η κοινωνία στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, είναι απλώς ένα υποσύστημα που αφορά μόνο τους πολιτικούς θεσμούς και όχι πια το σύνολο της κοινωνίας¹⁷⁰. Αλλαγή εντοπίζεται και στη θεώρηση του πολίτη ως έννοιας αλλά και ως πραγματικότητας καθώς το δημόσιο management αντιμετωπίζει τον πολίτη ως πελάτη δημόσιων υπηρεσιών¹⁷¹. Συνεπώς, εγείρονται ερωτηματικά για τον ρόλο του Συντάγματος στη νέα πραγματικότητα, ο οποίος καλείται να προσαρμοστεί και να αναπτύξει την εγγυητική του λειτουργία. Βασικός στόχος, οφείλει ενδεχομένως να είναι η συνταγματική θωράκιση της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, που υφίστανται μια συνεχή υπονόμηση από τις δυνάμεις της αγοράς¹⁷². Δεδομένου ότι «θύμα» της οικονομικής κρίσης αποτελεί το κοινωνικό κράτος, η προσοχή εστιάζεται στην ενδυνάμωση των συνταγματικών κανόνων, ώστε το κοινωνικό κράτος να αποκτήσει έναν ανθεκτικό πυρήνα, στοχεύοντας στην ενίσχυση του δεσμευτικού χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθιστώντας περισσότερο απτή και διεκδικήσιμη πολιτικά και δικαστικά την κοινωνική δικαιοσύνη, σε αντίθεση με την ισχύουσα διάταξη του ελληνικού Συντάγματος σύμφωνα με την οποία *το Σύνταγμα δεν εγγυάται το κοινωνικό κεκτημένο. Εγγυάται το «κοινωνικό κράτος δικαίου»* (άρθρο 25 παρ.1) περιεχόμενο του οποίου είναι μεν η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, όχι όμως και η απαγόρευση της μείωσης των κρατικών παροχών. Αν το κοινωνικό κράτος υπήρξε η σημαντικότερη κατάκτηση του νομικού πολιτισμού πρέπει να προστατευτεί και να ιδωθεί η οικονομική κρίση ως μια θεσμική ευκαιρία η

¹⁷⁰ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, ό.π σελ.18.

¹⁷¹ Ν.Μιχαλόπουλου, «Από τη Δημόσιο γραφειοκρατία στο Δημόσιο management», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2003, σελ.239.

¹⁷² Γ.Σωτηρέλη, «Σύνταγμα και πολιτική υπό το φως των νέων δεδομένων: Τα διακυβεύματα, οι δυνατότητες, τα όρια», σελ.8, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/Osotirelispolitiki210511.pdf>

οποία θα καταφέρει ίσως να θωρακίσει με έναν πιο ισχυρό τρόπο τις αξίες της δημοκρατίας. Εξάλλου, το Σύνταγμα, όπως ένας οργανισμός που εξελίσσεται και μεταλλάσσεται στο διάβα του χρόνου, προσαρμόζεται διαρκώς στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και συνθήκες της εκάστοτε κοινωνίας, χωρίς όμως αυτή η διαδικασία να οδηγεί στην απώλεια της ταυτότητάς του. Το Σύνταγμα δεν θα πρέπει να αρκείται στην αποτύπωση θεωρητικών διακηρύξεων, αλλά να δύναται να προσαρμόζεται στο μεταβαλλόμενο κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικό γίγνεσθαι. Κάθε Σύνταγμα θα πρέπει να είναι ένα «ζωντανός θεσμός» και όχι να καταλήγει ένας απαρχαιωμένος κώδικας στερούμενος σύνδεσης με τη ζωντανή θεσμική πραγματικότητα¹⁷³.

¹⁷³ Α.Βλαχογιάννη, «Για ένα ζωντανό Σύνταγμα», ΕφημΔΔ- 2/2013, σελ. 286επ.

Συμπεράσματα

Η οικονομία για ένα κράτος αποτελεί θεμέλιο και ταυτόχρονα κινητήριο δύναμη, πόσο μάλλον για μια ένωση κρατών όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία μάλιστα αποτελεί έναν κρίκο στην παγκόσμια οικονομία. Η οικονομία για ένα κράτος δύναται να αποτελέσει την αιτία για την ανάπτυξή της, την ισχυροποίηση της θέσης της στην «πολιτική αρένα», την κοινωνική της ευρωστία ακόμη και την πολιτισμική της άνθιση. Μια πιθανή όμως κρίση της οικονομίας είναι ικανή να ανατρέψει τα παραπάνω και να οδηγήσει σε αντίθετα αποτελέσματα. Η «δύναμη» της οικονομίας τυγχάνει παγκόσμιας αναγνώρισης και για αυτό το λόγο αναμφισβήτητα διαθέτει πρωτεύουσα θέση στις πολιτικές αποφάσεις και επομένως η λειτουργία του κάθε κράτους υποκλίνεται στις επιταγές της Αγοράς. Για αυτό το λόγο, γίνεται κάθε δυνατή προσπάθεια επίλυσης της οικονομικής κρίσης. Παρόλο λοιπόν που το φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα επιβάλλει την απορρύθμιση της Αγοράς παρατηρείται μια σειρά παρεμβάσεων ώστε να δοθεί ένα τέλος στη συστημική κρίση η οποία αν και στην αρχή ξεκίνησε ως χρηματοπιστωτική έχει εξελιχθεί σε πολιτική. Μέσα σε αυτή τη δίνη των εξελίξεων, το κοινωνικό κράτος έχει υποστεί σημαντική υποβάθμιση εξαιτίας των περιοριστικών πολιτικών για την αντιμετώπιση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων του ελληνικού δημόσιου χρέους. Ενώ από την μια πλευρά, φαίνεται, η επιστήμη και η νομολογία να έχουν αναγνωρίσει πλέον τη νομική σημασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, από την άλλη πλευρά, ο ερμηνευτής και ο εφαρμοστής τους τίθεται μπροστά σε ραγδαίες αλλαγές ως προς τις λειτουργίες του κράτους με αποτέλεσμα τα κοινωνικά δικαιώματα να θυσιάζονται μπροστά στον κίνδυνο μιας επικείμενης πτώχευσης. Με αφορμή την κρίση αναδείχθηκε ο εύθραυστος και ρευστός χαρακτήρας των κοινωνικών δικαιωμάτων, που σύμφωνα με τη θεωρία το ιδιαίτερο κανονιστικό τους περιεχόμενο είναι αυτό που τα συνδέει άρρηκτα με οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, καθώς εξαρτώνται άμεσα από τις παροχές που δύναται να προσφέρει το κράτος. Παρόλα αυτά, τα κοινωνικά δικαιώματα εγγυώνται τη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, όπως ορίζεται και στο άρθρο 25 παρ. 1,2 και 4 του Συντάγματος, το οποίο, κατοχυρώνει τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική αλληλεγγύη. Έχοντας ως γνώμονα την

εξασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης τα περιοριστικά μέτρα οφείλουν να μην ξεπερνούν αυτό το όριο και να μην προσβάλλουν τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Για την εξασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης εύλογα απαιτείται και μια σειρά ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων τα οποία πλήττονται και αυτά από την υποβάθμιση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς ελλείμματα στην κοινωνική προστασία μπορούν να αποτελέσουν αιτία για παραβιάσεις ατομικών δικαιωμάτων. Με αποτέλεσμα, να διαρρηγνύεται ταυτόχρονα και η δημοκρατική αρχή η οποία προασπίζεται την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αρχή στην οποία βασίζεται και η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως προκύπτει λ.χ μέσα από τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων ο οποίος σηματοδοτεί τη μετεξέλιξη της ενωσιακής έννομης τάξης από την κοινή αγορά σε μια κοινότητα θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁷⁴ εξειδικεύοντας το αξιακό σύστημα της Ένωσης. Προκειμένου λοιπόν, να διασφαλιστεί η αξία της δημοκρατίας από την μια πλευρά η συνταγματική επιστήμη θα πρέπει να επαναπροσδιορίσει το Σύνταγμα ώστε να ανακτήσει το ίδιο το θεμελιακό του ρόλο που είναι η ελευθερία και η προστασία του ανθρώπου, και μέσα από την παράλληλη κατοχύρωση ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων να ενδυναμωθεί ο αδιαίρετος χαρακτήρας τους και να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε οι αγωγίμες αξιώσεις των κοινωνικών δικαιωμάτων να μην τίθενται υπό αμφισβήτηση. Από την άλλη πλευρά, η αφύπνιση των συνειδήσεων των πολιτών καθίσταται αναγκαία, προκειμένου να γεννηθεί μια δυνατή και ικανή πολιτική κοινότητα η οποία θα διεκδικήσει την ανάκτηση της νομιμότητας, η οποία ενδεχομένως θα έρθει «από τα κάτω», μέσα από τη δημιουργία ενός «ευρωπαϊκού κοινωνικού συμβολαίου» των ατόμων¹⁷⁵. Σκοπός, δηλαδή είναι να δημιουργηθεί μια δικλείδα ασφαλείας ώστε η αρχή του κοινωνικού κράτους να αποκτήσει έναν σταθεροποιητικό ρόλο, ούτως ώστε να εγγυάται το σεβασμό μιας ελάχιστης κοινωνικής ασφάλειας και την προστασία του πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων.

¹⁷⁴ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, *Η χειραφέτηση της Ευρώπης-Συνταγματική θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.273επ.

¹⁷⁵ Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχου, *«Η νέα Γερμανία και η σύναψη της νέας ευρωπαϊκής κοινωνίας*»*, ΔτΑ, Νο 57/2013, σελ.119. *Το άρθρο αποτελεί τον Πρόλογο που προηγείται του τόμου του Ulrich Beck, *«Από τον Μακιαβέλλι στη Μερκιαβέλλι. Η γερμανική Ευρώπη και οι στρατηγικές εξουσίες της κρίσης»*,μετφ. Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχα, εκδόσεις Πατάκη, 2012.

Βιβλιογραφία

Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, 4^η ενημερωμένη έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012.

Habermas J., Η εποχή των μεταβάσεων, μτφ. Μαρία Τοπάλη, Ελίζα Παπαδάκη, εκδόσεις Scripta Αθήνα, 2006.

Held D., Μοντέλα Δημοκρατίας, μετφ. Μ. Τζιαντζή-Κ.Κέη-Γ.Βογιατζής, εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα, 2007.

Καλτσώνη Δ., Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τομ. 2. 1941-2001, εκδόσεις Ξιφάρá Αθήνα, 2010.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., Η χειραφέτηση της Ευρώπης – Συνταγματική θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012.

Κατρούγκαλου Γ., Θεσμοί και Συστήματα Κοινωνικής Προστασίας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004.

Κατρούγκαλου Γ., Τα Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2006.

Κατρούγκαλου Γ., Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανική εποχής: Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998.

Κατρούγκαλου Γ., Θεσμοί κοινωνικής πολιτικής και προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009.

Κατρούγκαλου Γ., Η κρίση και η διέξοδος, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2012.

Κοντιάδη Ξ., Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2006.

Κοντιάδη Ξ., Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2004.

Langford M., Social rights jurisprudence: Emerging Trends in International and Comperative Law, Cambridge Press, New York, 2008.

Lagroye J.,Francois B. & Sawici F., «Πολιτική Κοινωνιολογία», μετφ. Ε.Μαγκανιώτης, εκδόσεις Τυποθητώ-Δαρδανός, Αθήνα, 2008.

Μάνεση Α., Συνταγματικά δικαιώματα, α΄, ατομικές ελευθερίες, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982.

Μανιτάκη Α., Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994.

Μανιτάκη Α., Συνταγματικά δικαιώματα, α΄, ατομικές ελευθερίες», εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλο-νίκη, 1982.

Μιχαλοπούλου Ν., Από τη Δημόσια Γραφειοκρατία στο Δημόσιο Management. Πρόλογος Α.Μακυδημήτρη, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2003.

Παπαδημητρίου Γ., Δημοκρατία και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.

Σαχπεκίδου Ε., Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011.

Σπηλιοτόπουλου Ε., Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου Ι, 11^η ενημερωμένη έκδοση, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

Στεργίου Α., Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1994.

Schmidt M., Θεωρίες της Δημοκρατίας, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα. 2004.

Τσάτσος Δ., Πολιτεία, εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα, 2010.

Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι.Γενικό Μέρος, Τόμος Γ΄,(συνδρομή Κανελλοπούλου Ν.) Αθήνα-Κομοτηνή, Έκδοση Αντ.Ν.Σάκκουλα, 1988.

Χρυσόγονου Κ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, τρίτη αναθεωρημένη έκδοση εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2000.

Χρυσόγονου Κ., Μια βεβαιωτική αναθεώρηση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2010.

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

Αλιπράντης Ν., Κατρούγκαλος Γ., *Το ΔΕΚ ως απορρυθμιστής του εργατικού δικαίου*, *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου*, (ΕφημΔΔ) 5/2008, σελ. 674-693 διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.epkodi.gr/site/index.php/-----articlestable-83/152-2009-06-29-06-12-26> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Ανδρουλάκη Β., *Μνημόνιο και Κοινωνικά Δικαιώματα*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/>, Μάρτιος 2011, τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Anderson D., Q.C. & Cian C. Murphy, *The Charter of Fundamental Rights: History and prospects in Post –Lisbon Europe*, European University Institute Working Papers, Department of Law, 2011/08, p.1-20, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/17597/LAW_2011_08.pdf?sequen τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Βενιζέλου Ε., *Αναθεώρηση και τα Δικαιώματα του πολίτη*, Τα Νέα, 2000, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://evenizelos.gr/122-mme/articles/articles2000/1149-2009-05-04-21-45-31> τελευταία πρόσβαση την 15/10/2013.

Βλαχογιάννη Α., *Για ένα ζωντανό Σύνταγμα*, ΕφημΔΔ- 2/2013, σελ. 286-296.

Γιαννακοπούλου Κ., *Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β'693/2011, ΣτΕ ΣΤ'1620 και ΣτΕ Α'2094/2011*, ΕφημΔΔ -1/2012, σελ.100-112.

Γώγου Κ., *Εγκλημα και Τιμωρία: Η διαδικασία του υπερβολικού ελλείμματος στην Οικονομικής και Νομισματική Ένωση μεταξύ δικαίου και πολιτικής*, ΕφημΔΔ- 4/2010 σελ.426-437.

Contiades X., Fotiadou A., *Social Rights in the Age of Proportionality*, International Journal of Constitutional Law, 2012, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1950989 τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Δελληγιάννη-Δημητράκου Χ., Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/deligianh.pdf> τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Δρόσος Γ., *Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.constitutionalism.gr/>, τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Εθνική Επιτροπή Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Παρατηρήσεις και προτάσεις σχετικά με το Σχέδιο νόμου «*Κύρωση Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη*», Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ), Νο 57/2013, σελ.121-130.

Ηλιοπούλου-Στράγγα Γ., Η κοινωνική διάσταση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Ευρωπαϊών Πολιτεία*, 2/2008, 319-349.

Καζάκου Π., *Η κοινωνική διάσταση στην Ένωση: Ένα σύντομο χρονικό*, Ευρωπαϊών Πολιτεία 2/2008, σελ.297-316.

Καϊδατζή Α., “Μεγάλη πολιτική” και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο “Μνημόνιο, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/466kaidatzismegalipolitikime672012.pdf> τελευταία πρόσβαση 10/11/2013.

Καλτσώνη Δ., *Οι λειτουργίες του κράτους και του δικαίου στην οικονομική κρίση*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://kaltsonis.blogspot.gr/2010/11/blog-post_9249.html τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., *Οι μεταμορφώσεις του Συντάγματος και το status mixtus*», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/kanelopouloumetamorfoseis.pdf> τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας και η εθνική συνταγματική τάξη: η εμφάνιση ενός συνταγματικού δεσμού*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.constitutionalism.gr> τελευταία πρόσβαση 15/11/2013.

Κανελλοπούλου-Μαλούχου Ν., *Η νέα Γερμανία και η σύναψη της νέας ευρωπαϊκής κοινωνίας**, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ), Νο 57/2013, σελ.117-120. *Το άρθρο αποτελεί τον Πρόλογο που προηγείται του τόμου του Ulrich Beck, «Από τον Μακιαβέλλι στη Μερκιαβέλλι. Η γερμανική Ευρώπη και οι στρατηγικές εξουσίες της κρίσης»,μετφ. Ν.Κανελλοπούλου-Μαλούχα, εκδόσεις Πατάκη, 2012.

Κατρούγκαλου Γ., *Νομική και πολιτική σημασία της αναθεώρησης του άρθρου 25 του Συντάγματος*, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ), 2001, σελ.457-471.

Κατρούγκαλου Γ., *Το “Παρασύνταγμα” του Μνημονίου και ο Άλλος Δρόμος*, Νομικό Βήμα, 59/2011, σελ.231-241.

Κατρούγκαλου Γ., *Η Κοινωνική Ευρώπη μετά τη Συνθήκη της Λισαβώνας: Πραγματικότητα, όραμα ή αντικατοπτρισμός;*, Ευρωπαϊών Πολιτεία 2/2008, σελ. 351-369.

Κατρούγκαλου Γ., *Η ευθύνη του Προέδρου της Δημοκρατίας έναντι του μνημονιακού “παρασυντάγματος”*, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ) Νο 57/2013, σελ.109-116.

Κατρούγκαλου Γ., *Memoranda sunt servanda?*, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ), 2-2010, σελ.151-172, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.ethemis.gr/wp-content/uploads/2010/09/Memoranda_sunt_Servanda.pdf τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Καψάλη Β., *Δημόσιο συμφέρον και έλεγχος συνταγματικότητας στο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας*, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ) Νο 38/2008, σελ.511-567.

Κοντιάδη Ξ., Φωτιάδου Α., *Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση. Θεωρητικές επισημάνσεις επ’ ευκαιρία της ΟλΣΕ 668/2012*, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ) Νο 53/2012, σελ.27-51.

Κτιστάκη Σ., *Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα* Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΔΚΑ), τόμος ΝΔ΄, τεύχος 4/635 Ιούλιος-Αύγουστος 2012, σελ.482-506.

Μαθιουδάκης Ι., *Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. Του ΣτΕ*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/38mathioudakistameiako18.pdf> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Μανιτάκη Α., *Ο δικαστής υπηρέτης του νόμου ή εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων και μεσολαβητής διαφορών;*, Νομικό Βήμα τόμος 47, τεύχος 2, 1999, σελ. 177-201.

Μανιτάκη Α., *Τα συνταγματικά ζητήματα του Μνημονίου*, Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ) No 51/2011 διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.constitutionalism.gr/site/wp-content/uploads/2013/08/2013.08_Manitakis_Syntagmatika.zitimata.mnimoniou.DtA2011.pdf τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Μαριά Ε., *Η δανειακή σύμβαση Ελλάδας-Κρατών Ευρωζώνης υπό το πρίσμα των θεσμών και του δικαίου της ΕΕ*, Νομικό Βήμα 58/2010, σελ. 2204-2222.

Μπρεδήμα Α., *Ζητήματα προστασίας των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Το πρόβλημα στην Ελλάδα*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, (ΔτΑ) No 55/2012, σελ. 607-632.

Παπαδοπούλου Λ., *«Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη»*, Το Σύνταγμα, Τεύχος 6/2001, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/item.php?id=458> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Παραράς Π., *«Το κοινωνικό δικαίωμα για αξιοπρεπή κατοικία- Αξιοπρέπεια του ανθρώπου και έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου. Παρατηρήσεις με αφορμή την Ολ. ΣτΕ 173/98*, Δικαιώματα του Ανθρώπου, (ΔτΑ) No 3/1999, σελ. 642επ.

Tsakyrakis S., *Proportionality: An Assault of Human Rights?*, New York University School of Law New York, NY 10012 USA, pp.1-30.

Σκουρή Β., *Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, προσβάσιμο στο <http://constitutionalism.gr/html/ent/221/ent.2221.asp> τελευταία πρόσβαση την 9/11/2013.

Σπυροπούλου Φ., *Η λαϊκή κυριαρχία, ιδίως κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης*, Νομικό Βήμα, 2012 προσβάσιμο σε <http://www.constitutionalism.gr/> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Σωτηρέλη Γ., *Σύνταγμα και πολιτική υπό το φως των νέων δεδομένων: Τα διακυβέματα, οι δυνατότητες, τα όρια*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/0sotirelispolitiki210511.pdf> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Scharpf F., *The European Social Model. Copying with the challenges of diversity*, JCMS:Journal of Common Market Studies, 2002, Vol. 40, Issue 4, p.645-670 διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-5965.00392/abstract> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Φωτοπούλου Β. & Βασιλοπούλου Α., *Σκαλώνει στο Στε το Μνημόνιο 2* Ελευθεροτυπία, Απρίλιος 2013, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=354820> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Χρυσόγονος Κ., *Η χαμένη τιμή της ελληνικής δημοκρατίας, ο μηχανισμός “στήριξης της ελληνικής οικονομίας” από την οπτική της εθνικής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής*, Νομικό Βήμα Ιούλιος-Αύγουστος 2010, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/xrysogonosxamenitimi.pdf> τελευταία πρόσβαση την 15/11/2013.

Χρυσόγος Κ. & Καϊδατζής Α., *Γνωμοδότηση για τη συνταγματικότητα του σχεδίου νόμου Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και Μεσοπρόθεσμού Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/chryssogonos-kaidatzispdf_2012_11_7_19_34_3.pdf τελευταία πρόσβαση την 9/11/2013.

Νομολογία (με τη σειρά που αναφέρθηκαν)

Συμβούλιου της Επικρατείας

ΣτΕ (Ολ.) 2690/93

ΣτΕ(Ολ.) 2692/93

ΣτΕ(Ολ.) 2523/2004

ΣτΕ(Ολ.) 1678/2002

ΣτΕ(Ολ.) 2027-8/2002

ΣτΕ(Ολ.) 2905/2003

ΣτΕ(Ολ.) 3096-3101/2001

ΣτΕ(Ολ.) 10/1998

ΣτΕ 2016/2007

ΣτΕ 3348/1983

ΣτΕ(Ολ.) 3847/2008

ΣτΕ (Ολ.) 5024/1987

ΣτΕ(Ολ.) 2689/1993

ΣτΕ(Ολ.) 2197/2010

ΣτΕ(Ολ.) 2204/2010

ΣτΕ(Ολ.) 1188/2009

ΣτΕ(Ολ.) 668/2012

ΣτΕ(Ολ.) 3354/2013

Δικαστηρίου Ευρωπαϊκής Ένωσης

Costa v ENEL, ΔΕΚ, 15.7.1964, υπόθεση 6-64, ελλΣυλλ 1954-1964 Internationale

Handelsgesellschaft. ΔΕΚ, 17.12.1970 υπόθεση 11-70, Συλλ 1970.1125, (ελλΣυλλ 1969-1971.729)

Defrenne v. Sabena, ΔΕΚ, 8.4.1976, 43-75, Συλλ 455.

Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΔΔΑ απόφαση της 9.10.1979 Airey c. Irlande, Serie A, no 32, (αριθμός προσφυγής 6289/73)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13ης Ιουνίου 1979, Marckx κατά Βελγίου (αριθμός προσφυγής 6833/74, § 31)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.09. 1996, Gaygusuz v. Austria (αριθμός προσφυγής 17371/90)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.10.2011, Valkov and Others v. Bulgaria (αριθμός προσφυγής 2033/04, 19125/04, 19475/04, 19490/04, 19495/04, 19497/04, 24729/04, 171/05 and 2 041/05)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.9.2001 Bosphorus Hava Yollari/Ιρλανδίας, (αριθμός προσφυγής 45036/98)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 7.5.2013 Ioanna Koufaki and ADEDY v. Greece (αριθμός προσφυγής 57665/12 και 57657/12)

ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.10.2013 Da Conceição Mateus c. Portugal et Santos Januário c. Portugal (αριθμός προσφυγής 62235/12 and 57725/12)

Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων

ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, 12.05.2012, αριθμός προσφυγής 65/2011 και 66/2011

Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο

BVerfGE 73,339 της 20.10.1986 Solange II

BVerfGE 33, 303 της 18.7.1972 Numerus-clausus